

HEJZA

Visar ZHITI

***NË BURG NUK NA LEJOHEJ KRIJIMI,
ISHTE E NDALUAR TË FRYMËZOHESHE***

Rreth konkursit të sivjetmë letrar "Ora e Astritit"

NË PRITJE TË INTENSIFIKIMIT TË KONKURRENCËS NË POEZI

Edhe përkundër prirjeve evidente të krijuesve për krijimtari poetike, sikur hetohet se mungon një punë më e gjatë dhe sistematike e autorëve

Kemajl ALIU

Më 29 shtator 2023, në Ferizaj u mbajt takimi final i edicionit të shtatë të konkursit të poezisë "Ora e Astritit". Në këtë konkurs tradicional, që mbahet në kujtim të poetit dëshmor Astrit Bytyçi, këtë vit juria profesionale e përbërë nga: Kemajl Aliu – poet, ish-kryetar i klubit "De Rada", Sabit Rrustemi – shkrimtar, botues, kryetar i Ars Klubit – Gjilan dhe Shkëlzen Halimi – redaktor në gazetën elektronike për art dhe kulturë "Hejza" ndau të gjitha shpërblimet, vendin e I-rë, II-të dhe të III-të. Në lidhje me konkursin e sivjetmë në të cilin arritën mbi 70 poezi, vlen të theksohet se ka një ngritje në aspektin sasior dhe cilësor edhe pse jo të hetueshëm.

Që në fillim të qasjes lëndore të këtij konkursi në lidhje me numrin e përgjithshëm të poetëve konkurrues vërehet se edhe përkundër prirjeve evidente të krijuesve për krijimtari poetike, hetohet se mungon një punë më e gjatë dhe sistematike, gjë që dëshmohej edhe nga disa lëshime teknike dhe logjike, të cilat derivojnë si rezultat i një përkushtimi më pak të theksuar nga ai që e do poezia. Kësaj radhe, do të shprehim disa vlerësime rreth dy poezive, që u vlerësuan si më të mirat e këtij konkursi.

Poezia që zuri vendin e parë "Gjinestra" (Xh. Rexhepi), është poezi që e dëshmon një përkushtim të thellë dhe të elaboruar mirë artistikisht. Me vdekjen e kryezotit, në motin e mbytur me shira dhe trishtim,

në natën pus të zezë dhe të dominuar nga gjysmëhëna, po niste udhëtimin bibliotekar, duke lënë pas gjurmët identitare të tija në unat e zjarreve që po fikeshin. Si poezi e ndërtuar me një figuracion të dendësuar simbolik, arrin të transmetojë si dhe të reprodukojë në perceptimin e lexuesit nocione tekstuale e intertekstuale, si dhe kuptime nga përmbajtësoret për t'u vëmendësuar te unat e zjarrit që në mënyrë të vetvetishme do të lidhen nëpërmjet strofave të kangjeleve, në udhëtimin shekullor me netët kalabreze: (Atdheu dhe toka e huaj). Unat e zjarrit (shenjat identitare nacionale) në njërin anë, dhe netët kalabreze identifikojnë dy brigje, dy pole brenda së cilës

frumon arbri. Poeti do të vazhdojë për të arritur deri në fundin, ku mbrapa këtij udhëtimi të netëve të gjysmëhënës, të këmishëve të përgjakura do të ngelet e përjetshme, Morea, "Me hije ere", siç thotë poezi dhe me netët e pafundme kalabreze që kuvendojnë dhe kërkohen me zërin shekullor "Illin e bukur". Është poezi e konceptuar mirë, e një teme ndër më komplekset në letërsinë tonë, shquhet për vargun e disiplinuar dhe përmbajtje kuptimore të begatshme figurative. Gjithashtu edhe poezia tjetër "Kujtimet e fundit" (Sabit Bajraktari), është poezi ku autori ka arritur të trajtojë në mënyrë artistike fatin e qenies njerëzore të gjendur midis dy polesh; Polit ku shtrihet

jeta (e pabesueshmja) dhe asaj të përtë jetës që është vdekja, dhe që është apriori (e panjohura). Çastet e para vdekjes së babait që i përjeton poezi, janë të rënda për faktin se ndryshon shkalla e relativitetit. Përderisa te jeta, pabesueshmëria është e relativitetit relativ, te vdekja, e panjohura është relativitetit të gravituar nga absolutja. Në këtë atmosferë të rëndë trishtuese ka vetëm mendime të ftohta dhe është vetëm një portë e shtegdaljes. Ajo e udhëtimin në brendësi të qenies, ku aty do e presin kujtimet asht e lëkurë. Shpëtimi do të kërkohet në dehje dhe në tymin e cigares që e çmjegullon shpirtin, duke e kthyer atë në kthjelltësi për të kundruar një jetë të tërë, që shndërrohet në grusht, për të pëlcitur dhe shpërndarë trishtimin dhe mërzinë kur vdekja e thotë fjalën e saj të fundit. Është poezi e komunikueshme, që trajton absurdin e vdekjes, shquhet për nga dimensionin emocional, vargu i njëtrajtshëm dhe i drejtpërdrejtë, që e cilëson gradacioni i një ankthi në narracionin ligjërues, i efektshëm për leximin aktiv.

Edhe poezitë tjera janë mjaft të mira. Me një fjalë, rreth 30 sosh u veçuan dhe u vlerësuan pozitivisht. I mbetet KL "De Rada" që në të ardhmen të hulumtojë metoda tjera, të cilat do të ishin më të efektshme lidhur me intensifikimin e konkurrencës brenda konkursit letrar, e cila do të gjeneronte me vlera poetike të cilësuar...

Autor i posterit: Drian (Arbër) Shala

Reagim

NDALOJENI KËTË AVENTURË!

(Letër e hapur zonjës Alda Bardhyli, drejtoreshë e Shtëpisë së librit)

Sulejman MATO

Të degjova me kujdes në një intervistë televizive, te News 24, duke folur me pasion dhe pa marrë frymë për sukseset e një farë shtëpie libri ku ju, çuditërisht, keni marrë drejtimin dhe kompetencat e Lidhjes së Shkrimtarëve të Shqipërisë. Ju degjova duke dhënë lajmin e bujshëm, dhe u patakta, kur mora vesh se ju së shpejti do bëni një shou, do përcaktoni laureatin e poezisë bashkëkohore të Shqipërisë dhe, me demokritë detyrë të vështirë do t'ia besoni një komisioni inkongjito... Çfarë mjerimi!

Të mendosh ku kemi qenë...Kush ishte Lidhja e Shkrimtarëve dikur, një Institucion i madh e tepër i rëndësishëm, me mbi 300 anëtarë, shkrimtarë, artistë, studiues e kritikë të artit dhe ku kemi përfunduar...Te një shtëpi libri e drejtuar nga një zonjë që me sa di unë, nuk

është as shkrimtare, as artiste, as studiuese, as kritike arti, por qe zonjë e emëruar nga dikush e qe jo vetëm drejton një shtëpi libri, por afron rreth vetes një klan krijuesish me interesa meskine dhe merr kompetencat e përfaqësimit të të gjithë poetëve dhe kritikëve të poezisë shqipe, këndeje dhe matanë kufirit, për të na reklamuar në ditët e para të tetorit laureatin e poezisë bashkëkohore. Çfarë mjerimi!

Po çfarë mendojnë sot qindra poetë të Shqipërisë, brenda dhe jashtë vendit? Ju drejtohem ju, sinqerisht, miq të mi, anëtarë të Lidhjes së dikurshme. Ju drejtohem poetëve të njohur të brezit tim, me botime të shumta poetike: Musa Vyshka, Xhevahir Spahiu, Hiqmet Meçaj, Sadik Bejko, Anton Papeleka, Natasha Lako, Visar Zhiti, Rudolf Marku, Skender dhe Mujo Buçpapaj, Petra Risto, Roland Gjoza, Niko Kacalidha, Vllasova Musta, Vaid Hyzoti, Skend-

er Rusi, Beatrice Ballici, Irma Kurti, Gëzim Hajdari etj poetëve të para nëntëdhjetës.

U drejtohem poetëve të Kosovës, Agim Gjakovës me shokë, i drejtohem brezit më të ri të poetëve që unë i kam njohur, kam bërë recensa dhe parathënie për poezitë e tyre, ju drejtohem poetëve Agim Bajrami, Andi Meçaj, Ismail Xhaferit, Mirela Papuçiu, Rita Petros etj. etj që për çastin s'po më bien ndërmend, u drejtohem dhjetëra poetëve të gjallë dhe të vdekur, të përzgjedhur dhe të botuar në kolanën e poezisë shqipe botuar nën kujdesin e SH. B. "Toena", ju drejtohem poetëve të rinj dhe të vjetër, poetëve të shumtë të Kosovës, të Shqipërisë, të Maqedonisë dhe te diasporës...A jeni ju dakord që kjo zonjë e librit të mbledhë një komision (siç lajmëroi) dhe të bëjë një shou të tillë, duke na dhënë laureatin tonë poetik? Po të më pyesni mua, këtë detyrë mund t'ia besojë vetëm një

shkrimtari të madh, siç e kemi sot midis nesh, fatmirësisht, Ismail Kadarese ose ky vlerësim t'i besohet një jurie poetësh të afirmuar me jo më pak se 12 personalitete poetike. Ose ky gjykim t'i nënshtrohet një opinionimi më të gjerë poetësh, kritikësh dhe studiuesish të letërsisë, të cilët i kemi me shumicë.

Përndryshe, zonja Bardhyli, ndalojeni këtë aventurë, se nuk jeni ju dhe juria juaj që do të mund të gjykojë për këtë proces kaq delikat. Poezia shqipe dihet kush është dhe poetët e mirë dihet kush janë dhe nuk kanë nevojë për atë laureatin që kërkoni ta përzgjidhni ju jashtë çdo kriteri të gjykimin të vlerave letrare të poezisë bashkëkohore. Përfundimisht, kur institucioni ynë i dikurshëm zëvendësohet me një kasolle, sigurisht këto gjëra mund të ndodhin. Dhe për këtë gjë lë të mos akuzojmë askënd, se fajin e kemi vetë ne, shkrimtarët dhe artistët.

REVOLUCIONI I MENDIMIT

Liria humbë domethënien e vet në momentin kur kostumin e identitetit kulturor ta "qepin" militantët partiakë! Platformën e zhvillimit të këtij identiteti ta shtrojnë dibiduzët të cilët janë në gjendje "ta vrasin" me oratorinë e tyre "revolucionariste" çdo kulturolog, çdo intelektual që mund të jetë edhe nderi i kombit

Nga Avni HALIMI

Artistët, përmes artit të vet, gjithnjë e kanë synuar më të mirën e botës! Deri te kjo e mirë artistët kanë hapëruar në dy kahe: në njërin kah artistët janë angazhuar për të qenë sa më të denjë në përfaqësimin e botës (reprezentativ), ndërsa në kahun tjetër kanë qenë artistët ithtarë të transformimit të botës kah më e mira, më e bukura, më dinjitozja! Artistët që e kanë mëtuar dhe që në njëfarë forme e kanë arritur këtë synim, janë quajtur avangardë. Artistët reprezentativë janë llogaritur ajo avangardë artistësh që në art kanë sjellë stile dhe teknika (kubizmi, ekspresionizmi, ekspresionizmi abstrakt)! Në periudhën e post-avangardizmit (në shoqëritë që gjakonin një jetë liberale) si dhe në avangardën post-socialiste, do të kemi edhe stile dhe teknika të tjera të cilat hollësisht i trajton historia e artit. Kjo avangardë e artistëve reprezentativë mendojnë se përfaqësojnë "artin e pastër" – prandaj njihen si tipa idealistë! Këta mendojnë se duke i afuar shoqërisë kryevepra, duke u mësuar shoqëria në shijimin e së bukurës së tyre - kësajsoj do të arrihet transformim i botës!

Në anën tjetër, kemi avangardën e cila mëton që përmes artit të vet të dikojë në jetë dhe, me këtë, ta ndryshojë botën. Për shkak të koncepteve të tyre mbi reformimin e botës, ata herë do të quhen si "ekstremistë" e herë si "radikalistë", herë si "revolucionaristë", herë si "politiko-poetikë", e herë si "politiko-estetikë". Këto emërtime me përmbajtje politike, ndikuan në tipizimin e tyre si lëvizje avangarde "estetike" dhe do të shfaqen pothuajse në çdo shoqëri!

Nevoja për kulturimin e popullit politik

A i kemi ndër ne (ndër artistët shqiptarë) këta lloje avangardistë? Të kuptohemi "avan-gard"-istët gjithnjë duhet të jenë para kohës dhe duhet të dinë saktësisht se kah po shkon shoqëria e tyre! Rilindësit tanë e dinin, pa dyshim! Por, nëse i kemi sot këta avangardë, a mund të na thonë se në ç'drejtim (jo-politik) po hapëron shoqëria shqiptare? Janë disa konstatime që mundohen të vërtetojnë se populli shqiptar është populli më politik në rajon! Edhe fëmijët në djep merren me politikë! Para një shekulli e gjysmë, poeti, dramaturgu dhe historiani gjerman, Fridrih Shiler, ngrii teorinë se zgjidhjet politike pa një qasje estetike gjithnjë janë gjysmake dhe, thjesht, të paqëndrueshme. Ai thoshte: "Nëse njeriu dëshiron që përfundimisht t'i zgjidhë problemet politike, ai këtë do të mund ta arrijë vetëm përmes problemit estetik, sepse, njeriu vetëm përmes të Bukurës mund të vijë deri te Liria"! Porosi gati të ngjashme si kjo përcjell edhe proverbi popullor irlandez i cili thotë se "Një popull që e ka të kultivuar lirikën ai e do Lirinë"! Ky lloj i avangardistëve reformimin e botës e shikon vetëm

përmes "revolucionit estetik"! Ky është shpjegimi mbi atë se si Shtetësia e Kosovës po del të jetë kaq shumë "rrëfim i suksesshëm"! Sepse, të paktën nja tri dekada para luftës çlirimtare, "revolucionit estetik" është ndërjerë pothuajse në çdo vit! Plot një dekada para luftës Lëvizjen Popullore brenda Kosovës e drejtuan "ekstremistët", "radikalistët", "gandistët", "poetët politik", "estetët politik", "krijuesit nacionalistë", pra, një avangardë që po drejtonte në "paqe të okupuar" një "revolucion estetik" deri në dalje në sipërfaqe të "planit B" – të çlirimtarëve të ushqyer edhe me frutat e këtij "revolucionit"! Dhe, ky duhet të jetë shpjegimi edhe i "rrëfimit dëshpërues" të shqiptarëve të Maqedonisë së Veriut! Në njërin anë, angazhimi politiko-luftarak i subjekteve shqiptare dhe, në anën tjetër, këmbëngulja për prezencë reprezentative të elementit misionarist të "ekstremistëve fetarë", e refuzuan nevojën e "revolucionit estetik" duke e llogaritur si "luks përtej kohës", apo edhe si "mëkat i madh"! Prandaj te shqiptarët e Maqedonisë së Veriut "plani B" nuk ishte as "revolucion", as "luftë" por thjesht, protestë "e armatosur" për të "drejta reprezentative" (të drejtat e shqiptarëve) dhe për përfaqësim adekuat të shqiptarëve në administratën shtetërore dhe publike! I vetmi "transformim estetik" i cili mund t'i karakterizojë sot shqiptarët e Maqedonisë së veriut, është mjerisht "pedantëria" prej të qenët "protestues partiakë" si dhe "bukuria e mjekërzimit" të misionarëve që shkon përtej identitetit kombëtar!

Shkrimtari dhe historiani hungarez, Miklosh Sabolci, ndante mendimin se "revolucionit pa avangardë (në art) në fakt është pseudorevolucion"! Përtej këtij realiteti demoralizues, shqiptarëve të Maqedonisë së Veriut u mbetet vetëm edhe një përpjekje vetëmohuese – revolucionit kulturor, i

cili do të dinte t'i çmonte frytet e "protestës luftarake" kombëtare (2001), duke i transformuar nga "vlera personale" në vlere estetike me forcën e përjetësisë. Me nocionin "Revolucion Kulturor" në rastin konkret, nuk mendohet në formën e Revolucionit Kinez, apo të Revolucionit Francez, nuk mendohet as në çlirim e në pavarësim, por thjesht mendohet në përkushtimin kombëtar të subjekteve politike që "popullin politik" ta kulturojnë!

Liria e uzurpuar nga "revolucionaristët"

Kur një popull ka nevojë për "revolucion mendimi" (problem i shtruar në një intervistë për HEJZËN nga Sulejman Rushiti, regjisor)? Kur mund të jetë ajo kohë për një konstatim të tillë! Koha e sotshme? Pa dyshim, kur shprehja e mendimi rrjedh nga një "gyp partiak", kur mendimi është i disiplinuar dhe uniform me mendimin e liderit politik, kur ngulfatet mendimi i "fakirit", kur ndrydhet nevoja për shprehje të mendimit alternativ, kur bllokohet fjala e intelektualit, kur shantazhohet intelektualit, kur blihet intelektualit me një post, me një projekt, me një detyrë – ky është ai moment për "revolucion mendimi".

Revolucionet shpërthejnë vetëm kur liria është në zgrip të asfiksive momentale (liria nuk vdes kurrë!) kur jeta humb kuptimin e vet, kur hyjnizohet pushteti politik deri në religjion "që i bën mirë shpirtit"! Në momente të tilla shpërthen revolucionit dhe me të drejtë pushteti duhet t'u takojë revolucionaristëve. Por, kjo e drejtë humbet në çastin kur revolucionaristët uzurpojnë lirinë! Liria humbë domethënien e vet në momentin kur kostumin e identitetit kulturor ta "qepin" militantët partiakë, ata që në jetën e vet nuk kanë lexuan më shumë se tre tituj librash (pra, jo gjithë librin)! Platformën e zhvillimit të këtij iden-

titeti ta shtrojnë dibiduzët të cilët janë në gjendje "ta vrasin" me oratorinë e tyre "revolucionariste" çdo kulturolog, çdo intelektual që mund të jetë edhe nderi i kombit. Nëse injoranca është masë tumorale në trup të identitetit kulturor, mediokriteti është kancer i këtij identiteti! Kur të shtrihet përtokë mendimi intelektual atëherë në sipërfaqe ngritën arrivistët, mediokret, pseudomendimtarët, shitësit e dushkut për gogla! Për fat të keq, ky është realiteti anekënd viseve tona etnike, realitet që pasqyron rikthimin tonë në kohën fishtiane, me një përjashtim esencial: nëse atëbotë të tjerët e shfrytëzonin injorancën tonë për t'u tallur me ne, sot ne e shfrytëzojmë injorancën për t'u tallur me vetveten. Në Shqipëri "revolucionaristët" (PS) mposhtën "injorantët" (PD) që "kostumin kulturor" të na e presin anonimë! Intelektualët kombëtarë duhet të heshtin, sepse, ata duhet ta dinë që, buxheti shtetëror nuk është në duart e tyre! Në Kosovë "revolucionaristët" çliruan Kosovën dhe pavetëdije vazhduan avazin e mihjes në themel të identitetit kulturor. Këta u mposhtën nga "neo-revolucionaristët" (LVV) sa për t'i pensionuar të parët në mihje të këtij identiteti. Në Maqedoninë e Veriut e gjetiu nëpër viset tona etnike, "revolucionaristët" (BDI) kanë gjetur metodën e bërjes së "kulturës" – duke i heshtur intelektualët! Të gjitha partitë e tjera, të gjithë "intelektualët" e tubuar nëpër subjekte të tjerë, me t'u dhënë shansi për pjesëmarrje në qeveri, sakaq, bëhen palë edhe të degradimi të identitetit kulturor. Koha është për politikë e jo për kulturë! Për kusht në përfshirje në qeveri nuk shtrojnë zhvillimin e identitetit kulturor por, postet ministore e drejtoritë e ndryshme! Prandaj, regjisorin nga Maqedonia e Veriut, Sulejman Rushiti, në një intervistë në "Hejza" klithë përvaqshëm: "Ne kemi nevojë për revolucion mendimi!"

Intervistë ekskluzive me Visar Zhitin, shkrimtar

NË BURG NUK NA LEJOHEJ KRIJIMI, ISHTE E NDALUAR TË FRYMËZOHESHE

Disidenca në letrat shqipe nuk lejohej, prandaj ka nga ata që nuk besojnë apo nuk u duhet ta besojnë se ka pasur disidencë. Meqenëse nuk lejohej, nuk do të thotë se nuk ka qenë. Disidenca në letërsinë shqipe ka qenë e fshehtë, e pa organizuar, vetanake siç është dhe vetë letërsia, guxoi deri në heroizëm dhe u martirizua. Tashmë ajo është një realitet me vepra, një përvojë që i shërben të sotmes dhe të ardhmes, do të jetë deri sa të ketë pushtete mbi të, në mbrojtje dhe në emër të së bukurës, të së mirës, të së mbarës, të lirisë. Në emër të vetvetes

Intervistoi: Avni HALIMI

Në ciklin e intervistave me personalitete të shquara kombëtare në sferën e kulturës, kësaj radhe do të flasim me një nga poetët më të mirë shqiptar, Visar Zhiti, i cili pati fatin që ta përjetojë burgun e regjimit komunist për poezitë e tij. Punoi edhe si ministër për kulturë, deputet në parlamentin shqiptar, si dhe diplomat, porse në asnjë nga këto faza të karrierës së vet nuk hoqi dorë nga krijimtaria letrare. Me Visar Zhitin në këtë intervistë do të shtjellojmë një varg problemesh e fenomenesh kulturore mbarëkombëtare:

HEJZA: Në fillim qe Fjala, fjala si mundësi komunikimi! Pastaj liria e krijimit. Erdhi harmonia e përkryer si dhe krijesat për ta kuptuar rëndësinë e baraspeshës së çdo gjëje të krijuar. Popujt, ideologjitë, sistemet që e refuzuan këtë formulë jetësore, përjetuan degradimin, dekadencën, zhdukjen! Le t'i japim këtij definicioni një kuptim estetik! Cili do të ishte ai!

V. ZHITI: Është një pafundësi e parrrokshme kohe dhe hapësire, një ecuri gjithë mister, vetë përjetësia,

mendoj, kur duhet të pranojmë se në fillim ishte Fjala. Dhe në fund është Fjala, shtoj unë, kur fund nuk ka ashtu siç nuk ka dhe fillim. Fjala nuk është vetëm mundësi komunikimi, as vetëm mjet i saj. Fjala është histori dhe frymë. Madje filozofohet se ishte Fjala dhe më pas u bënë ato që përcakton e shpreh fjala. Është e mrekullueshme teologjia e fjalës. Edhe estetikisht ne jemi ajo që themi, po aq të shëmtuar, por dhe po aq të bukur sa Fjala e thënë me ne.

HEJZA: Ju, si krijues, e keni përjetuar edhe mungesën e lirisë për të krijuar por edhe mungesën e lirisë krijuese. Cila nga këto dy mungesa është më e trishtë për krijuesin?

V. ZHITI: Jemi midis dy lirive, asaj të jashtmes, që është liria që na japin dhe japim, që lejojnë forcat madhore të realitetit, mbijetesa, shteti, etj, por është dhe liria e brendshme, që varet shumë nga ne, më e rëndësishmja. Për rrjedhojë edhe për krijuesin janë liria që ke për të krijuar, totalitarizmi e jep me racione sa do dhe si t'i duhet, dhe është liria krijuese, që varet dhe nga kultura që ke, guximi artistik e fantazia, etj. Mungesa e lirisë për të krijuar është jo vetëm e trishtë, por

dhe torturuese, ndërsa liria krijuese mundohet të gjejë rrugëdaljeje, shpërthime të dukshme dhe te padukshme dhe mbase një kërkim i tillë shpiku metaforën...

HEJZA: Frymëzimi krijues në burg dhe frymëzimi krijues në parajsë-liri! Cili e ka rrjedhën më të furishme?

V. ZHITI: Në burg nuk na lejohej krijimi, ishim skllëvër, pra "ishite e ndaluar të frymëzohesh", kurse liria është plot mundësi dhe, besoj, triumfon ajo të cilën ka më të fortë krijuesi, liria e brendshme apo "liria për të krijuar" siç e thatë aq saktë ju. Vetë furia e frymëzimit është liri...

HEJZA: Pse u burgos Visar Zhiti dhe jo edhe të tjerët! Shkrimtarët e mirëfilltë në esencë janë xhelatë të pushteteve totalitariste! Ishite kjo "lotari e jetës" apo linçoheshin Visar Zhitat për t'u frymëzuar të tjerët me dashuri për "pushtetin absolut"?

V. ZHITI: Në qoftë se do të hapim dosjen e dënimit të Visar Zhitit, aty do të gjejmë se ai është dënuar për poezi, sipas ekspertëve të Realizmit Socialist në diktaturë ato ishin armiqësore, kur vetëm poezia

s'mund të jetë e tillë. Policia sekrete politike përbëhej dhe nga redaktorë të botimeve, anëtarë të Lidhjes së Shkrimtarëve dhe Artistëve të Shqipërisë, kështu rezulton. Ata përcaktuan para se të bëhej gjyqi, pra, ishte vendimi i tyre para atij të gjyqit, që jo vetëm poezitë e tij ishin "të trishta, hermetike, kundër sistemit", por dhe ai, Visar Zhiti, ishte armik. Mund të them se Visar Zhiti u dënua për rrugën që zgjodhi vetë, të shkojë në ferr, duke u ndërgjegjësuar gjithnjë e më shumë, duke i humbur dhe shpresat, i papënduar, por kjo nuk do të thotë se ai nuk e kishte kuptuar humbjen dhe humnerën, e vuante tmerrsisht keq duke menduar shpesh dhe vetëvrasjen. Dhe po kështu është tejet e rëndë, që ka pasur dhe ka të tillë, që janë "frymëzuar" nga këto dënime, madje kanë qenë zelltarë të tyre dhe kanë ndihmuar me denoncime të fshehta, me dëshmitë gjyqevë, deri edhe letra diktatorit Enver Hoxha, edhe pse shkruanin poezi, kështu u dukej, dhe kjo bëhej jo vetëm nga "dashuria për pushtetin dhe për pushtet", por dhe nga zilitë dhe ambiciet vrasëtare, nga paaftësia për të qenë njerëz.... Letërsia e madhe është gjithmonë kundër...

HEJZA: Kur nis disidenca në letërsinë shqiptare! A ka përfunduar ajo dhe, nëse po, a nuk do të duhej të zgjaste përjetësisht, derisa të ekzistojnë pushtetet politike. Vdekja e disidencës përballë pushteteve politike do të thotë disbalancim i përbërësve të së bukurës, të së mirës, të së mbarës, të lirisë...

V. ZHITI: Në konceptin tim letërsia në vetvete ka brenda disidencën, sepse çdo vepër e mirë vjen për të qenë ndryshe nga të tjerat, bën një ndarje, ndërkaq ajo ka mospëlqimet e veta me realitetet, me estetikat e tyre, pra, le ta quajmë disidencë estetike. Duke u nisur nga përmbajtjet, spikasin disidencat ideologjike, politike, por në letërsi unë quaj më të rëndësishme disidencën në shije. Të dimë të duam dhe të dimë të përçmojmë. Disidenca në letërsinë shqipe, në kuptimin ideor të çështjes, nisi me diktatin që u ushtrua ndaj saj, kur u zyrtarizua Realizmi Socialist si e vetmja metodë letrare dhe u bë detyrim për shkrimtarët dhe artistët dhe, sipas konceptit vrastar Leninist, letërsia dhe artet duhej të ishin në shërbim të Partisë në pushtet, ideologjisë dhe politikave të saj, pra propagandë, "vidë dhe burmë" siç e thoshte barbarisht Lenini. Disidenca në letrat shqipe nuk lejohej, prandaj ka nga ata që nuk besojnë apo nuk u duhet ta besojnë se ka pasur disidencë. Meqenëse nuk lejohej, nuk do të thotë se nuk ka qenë. Disidenca në letërsinë shqipe ka qenë e fshehtë, e pa organizuar, vetanake siç është dhe vetë letërsia, guxoi deri në heroizëm dhe u martirizua. Tashmë ajo është një realitet me vepra, një përvojë që i shërben të sotmes dhe të ardhmes, do të jetë deri sa të ketë pushtete mbi të, në mbrojtje dhe në emër të së bukurës, të së mirës, të së mbarës, të lirisë. Në emër të vetvetes.

HEJZA: Vuajtja si kategori shpirtërore! Një shkrimtar në burg dhe tjetri në liri! Shkrimtari në burg

ngulfatet nga frymëzimi për të shkruar, por nuk ka ku dhe si të shkruajë! Shkrimtari në liri i ka të gjitha por i mungon frymëzimi për të shkruar! Pozitën e shkrimtarit të parë e keni përjetuar vetë. Mbase e keni përjetuar edhe pozitën e shkrimtarit të dytë! Cila është më e rëndë?

V. ZHITI: Mendoj se janë vuajtje që s'kanë të krahasuar. Kur je në burg dhe të vjen djalli i frymëzimit, por nuk shkruan dot, se nuk lejohet, pra nuk të lënë të bësh shkrimtarin, kurse kur je jashtë, i lirë, por nuk shkruan se nuk ke frymëzime, por mungesë të tij, kriza, qoftë dhe e shkrimtarit, nuk është shkrimtari, por patologji tjetër, jashtë letrare, etj, etj. Të mosshkruarit nuk është letërsi. E rëndë është, kur nuk të lënë të shkruash...

HEJZA: Si shkrimtar keni pasur rastin të krijoni edhe në mërgim! Motivi i mërgimit në letërsinë shqiptare (sidomos në atë të krijuar në viset etnike shqiptare, jashtë kufijve të shtetit amë) ka qenë një prej motiveve më të shpeshta dhe më të trishta! Sot, në dëshirën e flaktë të shqiptarëve për të migruar në Perëndim, a mund të gjejmë arsye dhe kuptim në kultivimin e këtij motivi në krijimtarinë e përgjithshme artistike.

V. ZHITI: Mërgimi është një dukuri e hershme, edhe popujt kanë lëvizur duke lenë një gjë dhe duke marrë një tjetër, botë shpirtërore, kulture. Krahas brengës dhe mallit, ato e kanë pasuruar letërsinë me zbulime të tjera, qoftë dhe me subjekte e motive, me qëndrime të reja ndaj botës. Sipas meje çdo motiv mund të trajtohet në një letërsi, edhe mërgimi, ndërsa mërgimi në gjuhë mendoj se kërkon trajtim tjetër, është largimi nga letërsia amë në letërsinë e një populli tjetër.

HEJZA: Arsyet politike për migrim

dhe migrimi si pasojë e zhgënjimit nga politika! Me gjasë, që të dyja i kemi si kamuflim të egos sonë: dëshirë për një jetë më të mirë, më të lumtur! Pa dyshim, kjo dëshirë te popujt e tjerë perceptohet si normale, si shumë njerëzore. Pse kjo "dëshirë moderne" për protagonizëm, për heroizëm ndërkohë që e kemi më të lehtë ta përmbysim mekanizmin që e shtynë furishëm migrimin: sistemet politike!

V. ZHITI: Keni të drejtë me arsyetimin tuaj. Shkak ikjesh mund të jetë dhe politika e mbrapshtë, zhgënjimet, të mosqenit dakord me praktikën e saj, kur sjellin dëm e ti nuk do të jesh pjesë një politikë të caktuar, dhunuese, etj, etj, por dhe dëshira për një jetë tjetër, ndryshe apo më të mirë apo kërshtëria për botën, pa protagonizëm apo heroizëm janë shkaqe ikjesh. Çështjet politike edhe ndryshohen me ndryshime të qeverive me zgjedhje të lira apo ngritje krye, etj, po për ndokënd a shumëve të tillë, që duan të ndryshojnë jetën e tyre, u duhet të ndryshojnë dhe vendin. Por atdheu mbetet atdhe.

HEJZA: Një popull, një histori, një gjuhë, një kulturë, por, me shumë politika kulturore. E kemi në terezi këtë punë? Çdo periudhë i ka shtresëzimet e veta kulturore dhe, sot, me plotë gojë mund të themi se nga e kaluara jonë kemi një trashëgimi të mrekullueshme kulturore, e cila flet për një civilizim të padiskutueshëm të të parëve tanë. Por, çdo të thonë pas një mijë vitesh pasardhësit tanë për shtresëzimin e sotshëm kulturor. Ç'trashëgimi kulturore po u lëmë pasardhësve tanë?

V. ZHITI: E kam të vështirë, madje të pamundur të parashikoj se ç'do të mund të thonë pas një mijë vjetësh pasardhësit tanë për kulturën sot, që do t'u lëmë. Ç'do të jetë ajo, si dhe çfarë do të mbërrijë? Mijëvjeçarët e

mëparshëm dhanë një histori dhe na lanë një gjuhë, pasuria më e madhe për popullin tonë dhe kulturën e mbi-jetesës. Mijëvjeçarët e ardhshëm do të kenë një shpejtësi zhvillimi që nuk e imagjinojmë dot, shpejtësi drite dhe dimensione që s'i dimë... Lutem që mbi truallin tonë të mbeten gjurmë dhe vepra për pasardhësit, t'i shërbejnë njohjes së ecurisë së popullit të tyre, në identitet e kulturë, për një mendje të begatë e shpirt të pavdekshëm...

HEJZA: Për vuajtjet si pasojë e regjimeve totalitariste më lehtë e kemi t'i citojmë poetët rusë, polakë, çekë, bullgarë, se sa poetët shqiptar. E kemi si rrjedhje e demagogjisë apo, thjesht, nuk njihemi në mes vete, nuk lexohemi! Ç'vuajtje ka mundur të pësojë më shumë një poet rus se sa një Visar Zhiti, apo një Teki Dervishi, ç'mendim estetik më të madh do të mund të kishte lënë Haveli se sa Ibrahim Rugova, Rexhep Qosja, Sabri Hamiti, ç'poezi më të mirë do të kishte një disident polak se sa Jusuf Gërvalla etj. Ç'nivel intelektual e kulturor do të ishte njohja e kulturave të huaja ndërsa njohuritë mbi kulturën kombëtare i ke copë-copë?

V. ZHITI: Është një pyetje që më ka goditur dhe mua, e çmoj. E kam ndërjerë, që tek ne u duket më me rëndësi, madje vuajtje më aventurore, burg më spektakolar ai i të huajve, rusë sidomos dhe disidencë më e arsyeshme ajo e një polaku apo çeku, hungarezi, mongoli etj. Mbase është kompleks, një si nënshttrim ndaj çdo gjëje të huaj, prangat jashtë mbase janë më të bukura, ndërsa qëndresa jonë, qoftë në Shqipërinë e copëtuar me mizorë mbi krye dhe në Kosovë me të huajt e pamëshirshëm a në Maqedoninë e Veriut, e Jugut për ne, janë të denja, që nderojnë çdo popull, madhështore. Vargjet e poetëve të pushkatuar dhe vrarë burgjeve, t'i kishte një popull tjetër,

do t'i gdhendte në mermer dhe nxënësit do t'i mësonin përmendësh nëpër shkolla. Ndonjëherë më duket se ky moskujdes, ky harrim i qëllimtë i vuajtjes, i emrave të atyre që i bënë ballë të keqes edhe për ne, është një koracë vetes, e atyre që nuk guxuan për më shumë, ca më keq, që u bënë dhe pjesë e së keqes dhe për një alibi hipokrite thërrasin të nderojnë heronjtë e popujve të tjerë, që natyrisht e meritojnë. Por bëje këtë dhe me martirizimin e vëllezërve të tu!

HEJZA: Fatkeqësisht, kasta artistike shqiptare nuk njihet në mes vete, nuk respektohet, ndërsa nuk duket në horizont asnjë shenjë, asnjë përpjekje për një platformë të përbashkët kulturore që do të ishte si nismë historike për bashkim kombëtar në rrafshin kulturor.

V. ZHITI: Do t'më vinte shumë keq, nëse do të ishte plotësisht kështu. E kuptoj pakënaqësinë tuaj për gjendjen, ajo është dhe apel intelektual për përmirësim, për të bërë më shumë ndaj asaj që ëndërrohet. Mendoj se në botën e artistike shqiptare njihen me njëri-tjetrin dhe vlerësohen ndërsjelltas, por duhet dhe organizim, takime dhe veprimtari të përbashkëta, kuvende e platforma për ardhmërinë. Do të thosha se institucionet shtetërore përgjegjëse për kulturën dhe artet kanë përgjegjësi të madhe dhe detyra bashkëpunimi, për njohjen e vlerave gjithkund ku ka shqiptarë, t'i shpërndajnë dhe përhapin, të punojnë për mundësi gjithpërfshirëse në krijimin e vlerave të reja dhe konkretizimin që ju thoni me të drejtë, për një ardhmëri kulturore kombëtare të përbashkët. Duhet jo vetëm për mbijetesë dhe identitet, por dhe për kulturë jetike.

HEJZA: Antologjitë e shpeshta të poezisë shqiptare më shumë shprehin mentalitetin tonë krahasor se sa përgatitjen profesionale për vepra të tilla reprezentative! Botohet "Antologjia e poezisë shqiptare" ndërsa aty nuk përfshihet asnjë poet nga viset e tjera etnike! Për të qenë trishtimi edhe më i madh, mblidhen poetë, demagogë e mediokër dhe e promovojnë si kryevepër shqiptarë! Këto ndasi të qëllimta do të duhej të dënoheshin si tradhti kombëtare! Akoma nuk kemi një shfaqje teatrale të përbashkët, akoma nuk kemi një film të përbashkët, një koreografi, një koncert me instrumentistë e interpretues të përbashkët, nuk kemi akoma një ekspozitë të piktorëve shqiptarë nga të gjitha trevat etnike...

V. ZHITI: Janë çështje me rëndësi dhe me vlerë këto që parashtroni, madje dhe të bukura. Përsa u përket antologjive, me sa kam informacion, janë aq të shumta dhe të shumëllojta, mbi 300 kanë dalë pas viteve '90 dhe nuk mund të kërkojmë nga asnjëra gjithçka. Ato kanë emrat e hartuesve, një autor për autorët që ka përzgjedhur, pra, si të thuash nuk është çështje dhe aq e letërsisë, as meritë e atyre që janë të përfshirë në një antologji dhe as pazotësi e atyre që nuk janë të përfshirë. Kanë subjektivitet të pashmangshëm, ndonjëherë dhe të keq. Unë mendoj se nuk do të ishte mirë nëse një antologji do të mund ta përfshinte të gjithë letërsinë. Ajo, e mbetura jashtë një antologjie, sipas meje,

duhet të jete po aq e mirë sa e përfshira, e denjë për një antologji tjetër të një kriteri tjetër. A janë të kritikueshme antologjitë? Patjetër që po, edhe kur subjektiviteti nuk është aq flagrant. Por kur kriteret e hartimit të saj janë jashtëletrare, sidomos ideo-politike apo kur ndokush është gati të kacafytet fizikisht se mungojnë poetët e lokalitetit të tij, duke pasur parasysh veten, i përmend me emër të munguarit që t'i nxisë në një rebelim socrealist, ky është një grotesk mërzi. Dënimi më i saktë është të mos merremi me to. Unë di që ka antologji të mira e shumë të mira, edhe pse mund të jenë të pakta, për to duhet të diskutohet më shumë. Dhe kur ato dalin në një vend tjetër e gjuhë tjetër, fakti që botohen, gjuha tjetër dhe vendi tjetër ka parë vlera, mirënjohës haruesit apo hartuesve të tyre dhe përkthyesit. Gjithsesi janë një pasqyrë e letrave tona deri në atë ditë, ta pranojmë arritjen, t'i gëzohe mi estetikisht me dëshirën dhe kritikën që herë tjetër pasqyra të ndrisë më bukur. Ideja juaj, ai propozim për shfaqje teatrale mbarëkombëtare, me artistë brenda dhe jashtë kufijve zyrtarë, politikë, të

cilët kanë ndarë trojet tona, që assesi nuk duhet të bien më mbi kulturën tonë e ndërgjegjet tona, pra, për filma të përbashkët, koncerte, balet, ekspozita, etj, është dobiprurëse dhe progresive. Janë të munduara, duan prirës, bashkëpunëtorë, mbështetës. Dashuri për artin e popullit tënd, për vetë popullin.

HEJZA: Pa themelimin e institucioneve kombëtare kulturore, që shtrihen përtej kufijve shtetëror ("ansambli shtetëror", "teatri shtetëror", "opera shtetërore") nuk mund të themi se po vërehen shenja të një bashkimi kombëtar në rrafshin kulturor. Akoma një biznesmen i Kosovës nuk ka sponsorizuar një shfaqje apo një libër të një krijuesi nga Gjirokastra, Durrësi, Fieri, Berati, apo, një biznesmen nga Berati ta sponsorizonte një vepër artistike nga Ferizaj, Shkupi, Ulqini, Presheva... Kurse, shih paradoksin, një hoxhë, me rastin e pensionimit të tij, nga popullata shpërblehet me një Mercedes të fjalës së fundit, që do të kushtonte sa buxheti vjetor i Teatrit të Prishtinës apo Tiranës! Ç'po ndodhë me ne? Sikur më shumë po

japim shenja të vullnetit për akulturim se sa për ngritje kulturore institucionale!

V. ZHITI: Bashkohem me shqetësimin tuaj, pa dashur të bëj krahasime e paralele, njerëzit janë të lirë të zgjedhin. Mendoj se me përpjekje më shumë e më me largpamësi mund dhe duhet të kemi ndërveprime të përbashkëta kulturore dhe siç e thoni dhe ju, "ansamblin" më shumë se sa "shtetëror" do ta dëshiroja kombëtar, as teatër shtetëror, por kombëtar, as opera shtetërore, të mos këndojnë ministrat me kryeministrin, por të punojnë, pra opera kombëtare, veç shteti të ishte sa më shtetëror dhe sa më pak privat e vetanak.

HEJZA: Aktualisht Visar Zhiti jeton në SHBA! Pa dyshim, ju mund ta dëgjoni zërin e vendlindjes, të atdheut, që ju fton e që ju çon peshë! Ju keni thënë se shkrimtari krijon ashtu siç jeton! Nën presionin e zërit kumbues të vendlindjes dhe mënyrës së jetesës së re, e ndani akoma të njëjtin mendim!

V. ZHITI: Unë vërtet këto vitet e fundi po jetoj larg dheut amë, e kam thënë, pasi i krewa të gjitha detyrat ndaj shtetit në vendin tim, shpërngula shtëpinë, por jo gjuhën si shkrimtar, as shqetësimet, as dhimbjet dhe gëzimet e përbashkëta, vazhdoj ta thur po njëlloj elegjinë time, ndoshta po e pasuroj, SHBA është botë e madhe, pra, nuk ndjehem i ikur. Na duhej paqe më shumë e qetësi më shumë, një vetëmbrojtje nga ajo që na godet, nga rruga, një tjetër mirëkuptim me jetën, etj, dhe desha t'i largohesha rutinës së një hipokrizie gjenerale, sa zyrtare po aq dhe miqësore, nëse mund të quhet hipokrizia miqësore, megjithëse tek ne ekziston dhe ajo hipokrizi që nuk gjendet kurrkund, besoj, tjetri mashtron me vetëdije hipokrite, të shan me hipokrizi sepse do apo i duhet, pra hipokrizi dhe në të keq, duke cenuar rëndë moralin e vetes. Jo se shpëtova tërësisht dhe këtë larg. Pas rënies së perandorisë komuniste kanë mbërritur më parë ata që ishin me persekutorët se sa vetë të persekutuuarit. Kjo më bind që jam ende në fushën e betejës. Pa merak, ndaj të njëjtin mendim, sepse dhe nuk me është ndarë...

HEJZA: Ç'po shkruani për momentin? A po shkruani siç po jetoni, apo, megjithatë, keni akoma për të shkruar për jetën që e jetuat si mos më keq, burgjeve të totalitarizmit shqiptar!

V. ZHITI: Nuk po shkruaj gjë për momentin, në kuptimin se nuk kam gjë të çastit, përveç atyre që hedh në fb. Letërsinë e shoh si përkushtim ndaj të gjithmonës, edhe pse mund ta nxjerrë momenti. Pavarësisht se sa ia del. Realitetin e shoh si të pashtershëm. Në burgjet e totalitarizmit shqiptar kishte vuajtje të madhe, tmerr dhe mbyllje, frikë dhe qëndresë, absurd dhe zi, çmenduri, vegime dhe revoltë, nga ato që futen në histori, por çuditërisht dhe poezi brenda telave me gjemba, dinjitet të copëluar njerëzor, ndërsa jeta si mos më keq më shumë bëhej jashtë burgut, me urrejtje dhe shtirje, mërzi, dyzim të personalitetit, as maskat nuk ishin të bukura, me baltën e së keqes... do të doja që e gjitha kjo, të mund të shkruhet...

ARTI DHE PËRVOJA FETARE

Largimi i përvojës dhe emocionit fetar nga rregullat parimore fetare e dëmton orientimin fetar, ndërsa largimi i muzikës nga origjina e saj, që është ushqim i shpirtit dhe (keq)përdorimi i saj për çështje të ulëta e humb vlerën e saj jo vetëm nga aspekti fetar, por edhe nga aspekti artistik dhe estetik

Nga Metin IZETI

E shenjta është shfaqur në mënyra të ndryshme në periudha të ndryshme. Mënyra më e zakonshme e shfaqjes së të shenjtës është përmasa artistike. Biseda për marrëdhënien e së shenjtës me një degë të caktuar të artit është e vjetër aq sa edhe vetë njeriu, pastaj kjo bisedë është zgjatuar në marrëdhënien e të shenjtës me të gjitha degët e artit. Sepse të gjitha degët e artit janë të ngjashme me njëra-tjetrën, të lidhura me njëra-tjetrën dhe plotësojnë njëra-tjetrën.

Arti dhe feja janë të ndërthurura që nga kohërat e lashta. Njerëzit besimtarë kryejnë adhurime dhe rituale për të qenë në kontakt me forcën transcendentë, të cilën ata e pranojnë se ekziston dhe luten për të krijuar një lidhje me Krijuesin. Në këtë kontekst arti, ose më konkretisht muzika dhe melodia shfaqen gjithashtu si elementë të domosdoshëm të këtyre adhurimeve. Shpeshherë adhurimi kryhet në mënyrë ritmike dhe melodike, edhe nga njerëz që nuk e njohin muzikën. Në çdo traditë fetare muzika e ka vendin e vet të veçantë. Njeriu mund të emocionohet me besimin e tij nëpërmjet melodisë së duhur, me një efekt më të fortë se pa të. Kjo melodi e drejtë gjithashtu mund t'i afrojë njerëzit me Zotin.

Përvoja fetare, si element besimi, ka shërbyer si urë lidhëse mes besimtarëve dhe Zotit. Duke marrë parasysh se estetika dhe përvoja fetare janë në të njëjtin terren, nuk do të ishte gabim të thuhet se ekziston një marrëdhënie e ngushtë midis përvojës fetare dhe artit. Mënyra më adekuate për të përjetuar të shenjtën është përmes artit. Arti, nëpërmjet vizionit emocional, ka fuqinë t'ua shpjegojë Zotin njerëzve, t'ua bëjë më të lehtë ta kuptojnë Atë dhe t'i bëjë ata ta përjetojnë Atë. Për sa kohë që një person është në botën materiale, ai shpesh ka

vështirësi në të kuptuarit e asaj që i përket botës metafizike. Për këtë arsye, elementët e jashtëm ndonjëherë janë të nevojshëm për t'i kujtuar njerëzit dhe për t'i bërë ata të ndiejnë Zotin. Sepse Zoti mund të kapet me zemër dhe jo me mendje. Nëse një person nuk është i vetëdijshëm për emocionet e tij dhe nuk mund të ndiejë ekzistencën e shpirtit të tij, ai nuk do të jetë në gjendje ta kuptojë Zotin. Kjo është arsyeja pse arti luan një rol aktiv në këtë pikë. Zoti është i brendshëm, por nëpërmjet një veprë artistike ai mund të fitojë një kuptim në shpirtin e njeriut dhe të bëhet më i kapshëm për njerëzit.

Detyra e një besimtarit është të kërkojë Zotin dhe ta gjejë Atë në botën ku është dërguar si sprovë. Kjo nuk është aq e lehtë sa duket. Mënyra për të gjetur Zotin është të ndjekësh gjurmët hyjnore. Sipas shumë urtarëve, mënyra më themelore për t'u lidhur me Zotin është arti. Muzika është një nga artet që i përshtatet më së miri natyrës njerëzore. Për këtë arsye, njerëzit kanë një ndjenjë besimi në muzikë. Duke marrë parasysh që Zoti është edhe brenda njerëzve, nuk është e çuditshme që muzika të ketë aftësinë të zbulojë Krijuesin e Lartë dhe ta bëjë njeriun që ta përjetojë Atë. Sepse muzika, me fuqinë e saj të ndikimit, mund ta edukojë shpirtin njerëzor, ta afrojë atë me Zotin, t'i mundësojë të kuptojë urdhrat e Tij dhe të bëhet i zbutur ndaj Tij. Muzika mund të shfaqet si një element efektiv dhe rezultat në përvojën fetare. Këtë e mbështesin edhe deklaratat e atyre që kanë pasur përvoja të larta fetare.

Përvoja fetare është ndjesia e Zotit, dhe ndonjëherë është marrja e informacionit nga Ai nëpërmjet frymëzimit dhe arritja e njohjes për Të. Në këtë pikë, muzika vepron si një mjet, duke e bërë më të lehtë për njerëzit të ndiejnë Zotin. Elementet e vetëdijes estetike dhe besimit janë të qenësishme tek njerëzit dhe kom-

binohen për të krijuar një drejtim të përbashkët. Në këtë drejtim, është vërejtur se besimi dhe muzika shpesh përdoren së bashku. Kur elementet e besimit përdoren në fusha të ndryshme të artit, efektet pozitive shihen te njerëzit me vetëdije estetike. Prandaj, lirisht mund të thuhet se feja ushqen artin dhe arti ushqen fenë.

Arti shpesh shfaqet si një mjet për pastrimin e zemrës. Sepse përvoja shpirtnore e bën njeriun të vetëdijshëm për gabimet që ka bërë ndaj Zotit. Aty ku ndihet prania e Zotit, gjërat e tjera nuk kanë asnjë kuptim. Arti në përgjithësi ndikon në këndvështrimin e njerëzve për jetën në një mënyrë pozitive dhe kjo e përforcon edhe besimin dhe ndikon në arritjen e përjetimeve fetare dhe në ndërtimin e përvojës fetare pozitive.

Kur bëhet fjalë për ekstazën përmes muzikës, padyshim një nga emrat e parë që vjen në mendje është Mevlana Xhelaluddin Rumiu. Ka shumë vargje të shkruara për raportin e tij me muzikën, të cilat gjejnë vend jo vetëm në kulturën islame, por edhe në atë perëndimore. Është një fenomen i zakonshëm që muzika u kujton njerëzve Zotin dhe i bën ata të harrojnë botën, herë me një emocion shumë të fuqishëm e herë të menjëherëshëm. Si në çdo gjë tjetër, edhe këtu ka një rëndësi të madhe mënyra se si përcaktohet përvoja. Përvoja fetare dhe arti, ose më drejtë, në këtë rast muzika relacionin e tyre e ndërtojnë në bazë të rregullave që i kanë të dyja fushat. Largimi i përvojës dhe emocionit fetar nga rregullat parimore fetare e dëmton orientimin fetar, ndërsa largimi i muzikës nga origjina e saj, që është ushqim i shpirtit dhe (keq)përdorimi i saj për çështje të ulëta e humb vlerën e saj jo vetëm nga aspekti fetar, por edhe nga aspekti artistik dhe estetik.

Duhet të kemi parasysh gjithashtu se mendimtarët e rëndësishëm

islamë si Ibn Sina, Farabi dhe Kindi kanë shkruar vepra në fushën e muzikës. Mendimtarët e përmendur zhvilluan teori muzikore që janë të vlefshme edhe sot. Për shembull, Farabi, një nga këta mendimtarë, e diskutoi muzikën si fushë të shkencës në çdo aspekt në veprat e tij mbi muzikën, në një mënyrë që kurrë nuk është diskutuar aq hollësisht në asnjë burim para tij. Tema të tilla si formimi i tingullit, objektet që prodhojnë dhe nuk prodhojnë tingull, arsyet e lartësisë dhe ashpërsisë së tingullit, formimi i melodive, intervali midis dy melodive...

Për këtë ai ka dhënë edhe mendime të shumta. Sipas tij, muzika është thelbësore jo vetëm për njerëzit, por për të gjitha gjallesat. Ai thotë se tingujt lindin instinktivisht, veçanërisht te kafshët dhe se ata nxjerrin tinguj të ndryshëm në gjendje të ndryshme emocionale. Sipas Farabit, nëse muzika e duhur dëgjohej në kohën e duhur, arrihet në edukim esencial shpirtëror. Modet ndikojnë në shpirtin e njeriut në mënyra të ndryshme. Disa melodi krijojnë një ndjenjë lumturie dhe relaksi te njerëzit.

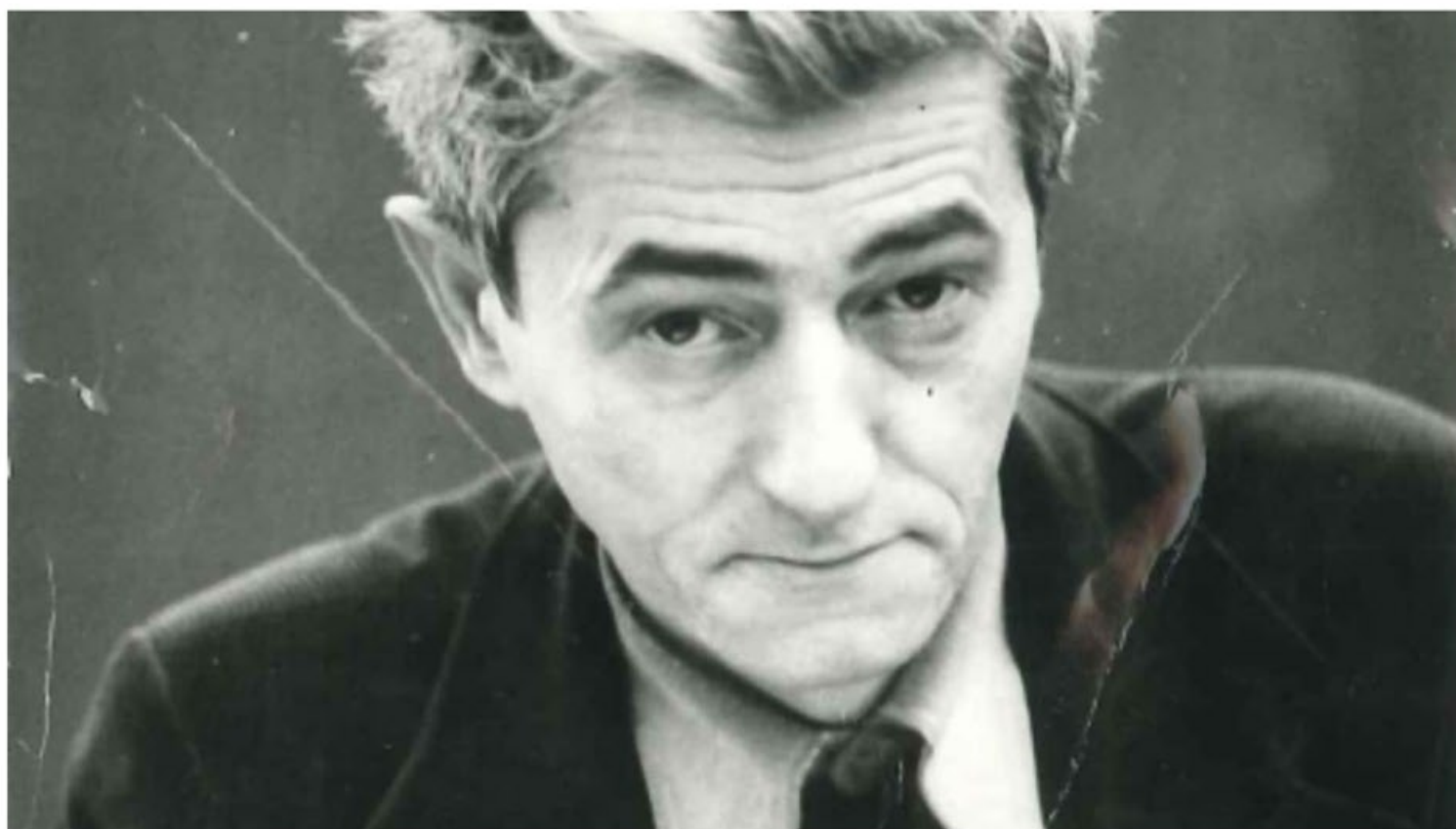
Ebu Sulejman Darani, një nga sufitet e njohur klasik ka thënë: "Një zë i bukur nuk sjell në zemër diçka që nuk ka qenë më parë në zemër." Që do të thotë se nëse ndonjë prej arteve, më konkretisht muzika ndikon në përkeqësimin e personalitetit të njeriut, atëherë nevojitet pastrimi i zemrës dhe jo ndalimi i artit.

Instinkti për të besuar, ashtu si muzika, ka ekzistuar në jetën e njerëzve që në ditët e para të historisë njerëzore dhe ka luajtur një rol në formësimin e jetës së tyre. Ky fenomen mori një formë adekuate kur Zoti ndërhyri duke dërguar peygamberët në botë. Që nga kjo fazë e vazhdim melodia është shfaqur si një fenomen normativ që synon të rregullojë jetën e besimtarëve.

Gjatë historisë ka pasur disa debate në lidhje me legjitimitetin fetar të muzikës. Ideja se muzika është e ndaluar nga feja, e cila vazhdon ende sot, mund të ndikojë negativisht në pikëpamjen për muzikën, por ama ajo është e pranishme në të gjitha periudhat dhe në forma të ndryshme edhe në mjediset e besimtarëve. Megjithatë, muzika prek njerëzit me përmbajtjen, me ndjenjën e ritmit që njerëzit e ndiejnë natyrshëm me zemër dhe ndonjëherë, kur merren parasysh thëniet e besimtarëve të sinqertë, rrit besimin e individëve dhe krijon përvoja fetare. Ndjenja e besimit dhe muzika tërheq shpirtin e njeriut. Këto dy dukuri dhe ndërveprimi ndërmjet tyre, kur drejtohen drejt, kontribuojnë në zhvillimin e përvojës fetare dhe besimit të individit.

ANTON PASHKU

Pashku nuk shkruar shumë, por ka bërë art të kulluar letrar dhe vepra e tij është një krua ku lexuesit mund të shuajnë etjen

Ndue UKAJ

Anton Pashku ka krijuar një letërsi madhështore dhe njohja e rinjohja me të, na hapin shtigje kah e bukura dhe estetika. Antoni është shkrimtar klasik dhe i klasit të lartë, vepra e të cilit është një monument madhështor kulturor dhe

duhet të shërbejë si busulle kulturore e letrare.

Autor i romanit "Oh" dhe i librave me tregime, drama, Pashku mbetet njëri nga zërat më origjinal dhe më autentik të letërsisë shqipe, sidomos asaj të krijuar në Kosovë. Proza e tij e shkruar në kushte të egra ideologjike, para lexuesit

shfaqet e pasur dhe krejt imune ndaj deduksioneve të shkreta të kohës, që e varfëronin letërsinë. Kështu, letërsia e tij paraqet një botë të pasur tematike e gjuhësore, ku autentikja e universalja bashkëjetojnë si në simfoni të përkryer. Pashku nuk shkruar shumë, por ka bërë art të kulluar letrar dhe vepra

e tij është një krua ku lexuesit mund të shuajnë etjen.

Stilist dhe rrëfimtar i madh, ai në prozë di të krijojë situata magjike narrative, që lexuesin e endin në një botë të pafundme imagjinare, të bukurisë së gjuhës dhe të shkrimit, të situatës dhe të veprimit. Pashku është vlerësuar prozator moderne, veprën e së cilit e karakterizon një ligjërim madhështor, me një gjuhë mikluese dhe të ëmbël estetike, ku bashkëjetojnë ndjeshmëritë letrare dhe kultura letrare. Pashku tregon dashuri të pafund për tekstin, për fjalën, tingullin, fjalinë, imazhin, situatën. Ai çdo situatë narrative e përshkruan me finesa estetike mahnitëse, me detaje dhe brenda rrëfimit, hyjnë e dalin personazhe që enden në vorbullën e jetës dhe përjetojnë vrushkujt e saj, ose, dehën nën magjinë e parfumit të natyrës.

Prandaj, ta kujtojmë Antonin, sepse me vepra të mira, siç është vepra e tij, mund t' i aktivizojmë antitruapat ndaj shëmtisë dhe kundër baktereve të shumta që vërtiten ndër ne. Po, këto bakterit asgjë s' i lufton më mirë se arti i mirë dhe fisnik, prandaj, në këtë kohë të vështirë, më mirë është t' i ngrohim zemrat me gjuhën e pasur të letërsisë, sesa të mbytemi në cektësi mendimesh të ashtuquajtura politike.

Pikëpamje

LETËRSIA E SIRTARIT

"Letërsia e sirtarit" ekzistonte dhe disa nga autorët dëshmuar të jenë të jashtëzakonshëm si në të gjithë Europën Lindore, edhe në Shqipëri

Luan TOPÇIU

Si në çdo vend tjetër të Lindjes së Europës, pas rrëzimit të komunizmit në Shqipëri pati një pritshmëri dhe një kërshëri të shihez se çfarë ishte "letërsia e sirtarit", siç është bërë zakon të quhet letërsia e ndaluar, e censuruar, e pabotuar dhe letërsia e burgjeve, megjithëse në

Shqipëri kjo lloj letërsie dukej e pamundur, për shkak të diktaturës më të egër dhe të burgjeve më mizore. Pas shumë dëshmimeve, dorëshkrimeve, veprave të papërfunduara, memuaristikë, të shkruara nga ata autorë që vuajtën burgjeve, - në këtë atelie të ferrit njerëzor, - dolën në dritë poezi, tregime, romane, drama, letërsi që do t' i nënshtrohej kriterit estetik, ballafaqimit dhe konkurrencës me letërsinë e botuar. Autorët ishin të paktë, të njohur dikur e të ndaluar më vonë, vepra të ndaluara, autorë të ndaluar, autorë që nuk ishin aspak të njohur për publikun, sepse nuk kishin pasur kurrë mundësinë të botonin.

Shqiptarët nuk kanë letërsi sirtarit! Kjo gjë dëgjohej menjëherë pas vitit 1990, thirrja triumfale e disa shkrimtarëve të shqetësuar nga reagimet kundër komunizmit dhe diktaturës. Preferonin të thuhej që elitat kulturore janë të kompromentuar tërësisht dhe përfundimisht në vendin tonë. Miti i mungesës së librave të "sirtarit" ishte miti që promovonin ata që kishin rënë në ujdi me Regjimin Komunist, mendonin dhe

shkruanin siç donte regjimi dhe që nuk kishin pasur guximin të ishin ndryshe, qoftë dhe për sirtarin e tyre. Këta autorë, jo të paktë, ishin jashtëzakonisht të motivuar për të përhapur këtë mit që i lante nga mëkatet, domethënë që askush nuk kishte mundur të shkruante fshehurazi letërsi, për pasojë Shqipëria nuk ka pasur elita antikomuniste dhe letërsia shqipe ishte ajo që ishte botuar deri më atëherë. Kështu, përmes këtij miti, duhet të ndodhte një nivelim në rënie, që do të thoshte se nuk kishte pritshmëri për autorë të rinj e të panjohur që mund të kërkonin rishikimin e hierarkisë letrare të deriatëherëshme dhe as libra të rinj për t' u zbuluar. Renditja duhej të mbetej e njëjtë, box-office-i identik. Shumë prej tyre kanë luftuar gjatë 30 viteve të fundit për të forcuar këtë klishe për arsye të qarta.

"Letërsia e sirtarit" ekzistonte dhe disa nga autorët dëshmuar të jenë të jashtëzakonshëm si në të gjithë Europën Lindore, edhe në Shqipëri. Në veprat që ishin shkruar fshehur nën ciklopizmin e Sigurimit dhe Censurës, ka më shumë të

vërtetë sesa në gjithçka që u shfaq në botimet shtetërore midis 1945-1990. Letërsia ishte e shtetit, e Partisë sunduese.

Kjo situatë gjeneroi pas rënies së sistemit komunist letërsinë e të ashtuquajturve "shkrimtarë të guximshëm" - të cilët denoncuan regjimin komunist shumë vjet pasi ai u shemb. Shumë syresh e denoncuan komunizmin disa dekada pas zhdukjes së tij. Ata marrin çmime letrare dhe vlerësime morale për vlera që nuk i kanë pasur kurrë.

Të ashtuquajturit autorë "trima pas lufte", shkrimtarë oportunistë, janë një bluf dhe mashtrim. Guxim është kur shkruan kundër regjimit, kur e di se je i përndjekur. Guxim është kur botuesit refuzojnë dorëshkrimet e tua për arsye politike, kur librat e tu ndalohen dhe je i përgjuar. Guxim është të vazhdosh të shkruash edhe pse je i ndaluar nga Censura. Ata që rishkruajnë biografite e tyre letrare pas rënies së komunizmit dhe krijojnë mite të rreme janë raste të trishita morale, etike dhe njerëzore.

MUSINE KOKALARI: GRUAJA

Me ligjërimin e veçantë dhe konceptin origjinal të vënies së rrëfimit në shtratin real të gruas, vepra e Musines dëshmon fuqinë e reagimit ndaj përdhunimit shpirtëror e psikik të qenies grua

Blerina Rogova GAXHA

Historia letrare na kujton pozitën e derivonshme të gruas në letërsi - një inspiruese, rrallë edhe krijuese. Kohërat kanë ndryshuar dhe zëri i gruas është shndërruar në zë që dëgjohej - zëra të dëshirave, ëndrrave dhe ideve. Një nga këta zëra është edhe ai i Musine Kokalarit, gruas që hyri plot pasion në letërsinë shqipe, asaj që i ra hise të kalojë nëpër purgator e të banojë në ferrin e ideologjisë komuniste, e kthyer 100 vjet më vonë, e nderuar si gruaja e veçantë e historisë së letrave shqipe. Sot flasim për autorin që shkroi në moshë të re, por nuk iu përshat njeriut dhe jetës së re, meqë ishte "e vjetër" për hartën e re të kulturës shqiptare, e "ndotur" politikisht në kohën kur nuk kish jetë politike; shkrimtaren dhe intelektualen e etiketuar 'me njëllë' e cila eci shkurt nëpër aventurën e shkrim-it duke u imponuar të njohë trajtën më të egër të jetës nën diktaturë, provuar pelimin e harresës, arratisjen nga bota duke qenë brenda saj, e lënë gjallë duke u vrrarë.

Kam vënë në titull të këtij leximi emrin 'gruaja' si kujtim për jetën e vrrarë pandreqshëm të gruas dhe autores që shkroi për jetën e vrrarë të gruas shqiptare. Një kujtim ndaj gruas që luftoi fort për lirinë individuale dhe ishte kjo luftë që ia mori më pas tagrin mbi jetën. I kam vënë emrin Gruaja- duke iu referuar subjektit grua si qenie njerëzore e jo si seks femëror; gruaja - duke e parë atë ekuivalente me autorët që janë burra. Ndaj, edhe në këtë kujtim për të dua të flas për botën në të cilën ajo ka rruar, dëshiruar e shkruar në letra- për botën e gruas.

Gruaja

Në tre titujt e biografisë letrare të Musine Kokalarit, dy nga këta. Siç më thotë nënua plakë (1939) dhe Sa u tunt jeta (1944) vënë në qendër gruan, duke e ndjekur kështu fillin e rrugës së letrave që e kërkon universin e gruas. Duke e bërë objekt botën e saj, meqë Subjekti/autorja është vetë grua, loja e jetës luhet në këtë univers, me theksin e vënë mbi njerëzoren, dhe mbi vetë atë. Nisur e ecur në këtë udhë, letërsia e saj bëhet thirrje e qenies së gruas për gruan, por thirrje nga brenda për kuptime përtej kufijve normativ. Emri Musine na jep emrin e shkrimtares e cila brenda natyrës së vet e afirmon letërsinë për gruan, duke jep shenja të forta të kësaj poetike, duke e bërë këtë shenjë identitetit të letrave të saj.

Ato - Protagonistet gra flasin në këtë prozë, ato janë zërat që rrëfejnë dhe kërkojnë veshë që i dëgjojnë. Ato janë zërat e humbur nëpër kohë, zërat e historive të humbura që kthehen të kumtojnë. Zëra që shkëpusin fragmente nga jeta, duke shkëputur kështu një copë historie nga historia e një qytetërimi. Po qysh duken këto karaktere e ç'fytyra kanë?

Gruaja e fortë, rebele, ambicioze, ajo e cila ngritët kundër normave dhe mbron veten, gratë që dinë se çka duan-, jo, të tilla nuk ka të Kokalari. Të gjitha janë të nënshtruar forcës së të tjerëve. Ato nuk janë heroina të jetës së tyre - por viktime të saj. Personazhet e Kokalarit janë pjesë e një shoqërie patriarkale, asaj shoqërie në të cilën filozofja dhe feministja Simone de Beauvoir e gjen gruan të perceptuar si 'tjetri', e dyta pas mashkullit, që konsiderohet e trajtohet si "i pari", kategorizuar në "gjininë e përkryer" dhe 'gjininë inferiore' (The Second sex, 1949). Pa dashur të hyjmë terrenit të feminizmit, por lidhur me konceptin e gruas

dhe pozitës që ajo zë në këtë tekst letrar, ekzistenca e së cilës është e varur nga seksi i parë, mashkulli, që përherë ruan primatin. E gjithë vepra e Kokalarit i referohet një ambienti- Gjirokastrës. Duke qenë protagoniste të dala nga një ambient konkret, si pjesë e tërësisë së sociumit patriarkal shqiptar, gruaja e Musines jep ngjyrat e gruas së kohës dhe përtej. Heroinave të tregimeve, u mësohet se çfarë duhet të jenë në jetë; çfarë role guxojnë ose nuk guxojnë t'i kenë. Duke qenë e shkelur, protagonistja, është njeriu që e mëson që herët historinë personale "ashtu siç ia kanë shkruar", e mbi këtë mësim duhet të plotësojë plan-programin. Një jetë që nis e sos sipas një plani. E lidhur fort për traditën, pa guxuar ta ëndërrojë ikjen, gruaja e Musines është e mbyllur, e vrrarë, mos me thanë, e vdekur e gjallë. Por kjo nuk e pengon autorin që të krijojë një letërsi në të cilën gruaja është në qendër- edhe kur vuan, edhe kur vajton, edhe kur ankon. Rrëfimi kap situatat e gjendjet e protagonistëve - konfiguracion që di të marrë përmasa dramatike. Përplasja ndërmjet brezave apo statuseve sociale të gruas çon në zhvillime të dramave, të cilat nuk e kërkojnë efektin e tragjikes, por dalin si pamje e jetës duke prekur fundamentalisht raportet e ndërmjetmëve të protagonistëve. Plakat, nënat, gjyshet, mbesat, nusët, vjehrrat, kunatat e fqinjët; breza të vjetër, breza të rinj; gra që grinden e luftojnë, dhe gra gardiane të 'faqes së bardhë' ushqehen në këtë përditshmëri, ku ushqehen edhe figurat që firmojnë kontratat legale si fejesa e martesja. Duke e bërë gruan referencë fundamentale të prozës së saj, autorja na kumton se nuk mund t'i rrijë indiferente jetës nëpër të cilën ka kaluar femra shqiptare, presionit mbi të, qenien e shtypur e të

traumatizuar, qenien që i vret dëshirat e veta, e përlur karshi sistemit të normave etike e morale. Nuk mund t'i rrijë indiferente fatit të saj, që gjithnjë mbajti veshur rolet sociale, pa guxuar kurrë të zhvishet e të jetë vetëm vetja. Një grua individuale është e pamjaftueshme dhe e papranueshme si e tillë. Në këto koordinata autorja vë relacionin mes individit dhe shoqërisë, duke e hedhur shikimin nga realiteti social në Shqipëri. Dimensioi social prek prozën e saj, dhe është ky brumë që e motivon. E familjarizuar me mendësinë shqiptare e njohur pushtetin e saj, me shkathtësi ia zbulon fytyrën, tek e krijon dhe rikrijon brenda faqeve. Me femrën e ndodhur në kufijtë e moralit dhe ekzistencës, autorja e letrarizon këtë univers me shkëputjen e copëzave jete nga jeta e bashkësisë; copëzat bëhen pjesë e lojës letrare qoftë si kujtesë personale, si kujtesë publike, qoftë si kujtesë nga një kohë tjetër, duke e shndërruar jetën e tyre në kujtesë artistike. Kësisoj, Kokalari lojën në letërsi e bën me fenomene që e përfaqësojnë jetën, pa e shkruar historinë e një gruaje të vetme, po nën ombrellën e kryetemës, skema e ndërtuar ruan ndjeshmërinë për të shkuarën, për të atëhershëm dhe përtej kësaj kohe, fokusuar në qenien e Asaj/Atyre, si atmosferë permanente e prozës. Socialiteti që përshkon prozën e Musines, e bën autorin një rebele, rebele që nuk afishon por si zonjë butë thërret në emër të jetës dhe shpirtit të lirë. Një rebele që thërret për gruan e vetëmjaftueshme.

Bota psikologjike- E angazhuar në trajtimin e temës sociale, e fokusuar në shtrimin e rrëfimit në një ambient, Kokalari ngacmohet të gërmojë më thellë, kureshtare të njohë psikën e qenies që e bën objekt letrar. Nëse identiteti i gruas si

gjini femërore formohet socialisht, cila është intima e saj, si mendje e emocion? Ndërtimi i karaktereve në tregime dhe roman rrjedh edhe mbi shtratin e botës psikologjike. Kokalari protagonistët i zë kalimthi edhe aty në dhomën e fshehtë të mendjes. Aty ku e zë vetëm. Aty ku gruaja hedh e mbjell farat e dëshirave e të imagjinatës. E interesuar në temën sociale, autorja eksploron në ato rrethana për të zbuluar psikologjinë e saj, për t'i esencializuar karakteret, e rruar qoftë edhe për pak në botën që fsheh.

Në këtë botë psikologjike, vështron dhe zbulon proza e Musines, për ta gjetur gruan në burgun e saj si fat, mentalitet e realitet, në provën e fuqishme kundër jetës së munguar dhe zhveshjes së qenies nga vlerat individuale. Me ligjërimin e veçantë dhe konceptin origjinal të vënies së rrëfimit në shtratin real të gruas, vepra e Musines dëshmon fuqinë e reagimit ndaj përdhunimit shpirtëror e psikik të qenies grua. Një poetikë e letrave që buron e sos në "seksin e dytë". Po t'i referohemi idesë së ekzistencialistëve për lirinë individuale, i bie që këto protagoniste rrojnë në atë që quhet "fat i keq", nën ombrellën e të cilit qeniet lejojnë të drejtohen nga identiteti të jashtëm. Kësisoj, fakti i të çuarit të jetës pa fuqinë e vendimmarrjes nuk reprezenton veten e tyre reale. Në të kundërtën e kësaj vetvete, përfaqësojnë veten e imponuar. Prandaj, kërkimi i "lirisë radikale" sipas leksikut të kësaj filozofie, është i paimagjinueshëm për gruan e Musines. Kjo grua, pjesë e një konteksti dhe një kulture, e detyruar të luajë rolet e përcaktuara nga të tjerët, e ka të vrrarë sensin e lirisë dhe autenticitetin.

Para e mbi gjithçka, ajo duhet të mësojë "qysh me rrue me faqe të bardhë"! Fjali kjo e cila akoma zë primatin e këshillave prindërore në edukimin e vajzave shqiptare. Kjo është ideja themelore e Kokalarit në tekstet për gruan, dhe kërkesat e saj si kërkesa idesh, pretendojnë ikjen nga normat, konvencat, ikjen drejt lirisë individuale. Në komentimin autorial Duke mbaruar, vënë pasthënie e prozës Sa u tunt jeta, lidh kohën e vet me kohën e rrëfimit, duke lansuar idenë e një lidhje tjetër të gruas me botën, një marrëdhënie e re në një kohë të re, me të drejtën e lirisë si autonomi: "Gruaja sot, nga bota e perënduar e djeshme zuri udhën e saj dhe kërkon të jetë përgjegjëse për vehten e saj dhe të marrë pjesë në të gjitha ngjarjet e kohës, kërkon të dijë se ku rron e përse rron në jetë për të drejtën që ka, si pjesë e pandarë e saj që është", shkruan Kokalari.

Analizë ontologjike e ekzistencës njerëzore - A ishte i sasi fati i mirë që ajo iku rrugës së kërkimit të lirisë individuale, apo fati i keq që Musine Kokalari duke qenë pjesë e një kulture të caktuar, e një kohe dhe konteksti historik thithi shumë nga liria absolute pa e matë edhe peshën e kësaj lirie. Në këtë fat të keq, ajo u ndodh përkarshi ideologjisë dhe armës politike që e goditi fort. Dhe po kaq fort ia goditi lirinë.

Musineja jetoi, provoi e shkroi shkurt në letërsi; shkroi duke njohur së brendshmi natyrën e vet si grua, me intencën e ballafaqimit të kësaj qenieje, njohjen, banimin me të dhe luftën e përbashkët në botën e vështirë. Një zë gruaje si esencë e qenies së saj, rebelues në jetë e në letra.

P.S.

Poshtëshënimet për shkaqe teknike janë mënjanuar

TOSKËRISHTJA SI KËNGË E SI MUNDËSI LIRIE

Botimi integral i "Fjalor dialektikor", përveç risive që sjell në fjalë, ofron edhe një visar shumë të çmuar etnolinguistik

Ledi Shamku SHKRELI

Ky fjalor i toskërishtes të jep mundësi me kuptu se ka shumë e shumë jetë përtej varietetit standard, pra shumë shtigje lirie për me ia ushqy shqipes së përbashkët fuqinë e saj shprehëse.

Ky fjalor është një mend një nga dashnitë e mia. E kam përgatitur vetë dikur për botim, nisur nga dorëshkrimi i mbetur i Pano Tases, dorëshkrim të cilin institucionet e gjuhës nuk ia patën botuar kurrë ngaqë e gjykonin - dhe po i citoj recensat - "pa të drejta qytetarie". Pano Tase vdiq në vitin 1971 dhe mori me vete këtë peng.

Sakaq një e treta e këtij fjalori të sotëm, qe botuar në vitin 1941 në "Visaret e Kombit" nën kujdesin e Sotir Koleas, i cili zgjodhi me botu Gazullin dhe Tases (gegë e toskë) për ta pasur kësaj shqipen frymëplotë. Tase e vijoi punën e vet përtej atij botimi, ndaj dorëshkrimi që m'u besua nga i biri, pasi i qe refuzuar botimi nga institucionet, qe rritur me dy të tretat, dhe ishte vërtet një visar i toskërishtes plot ngjyra.

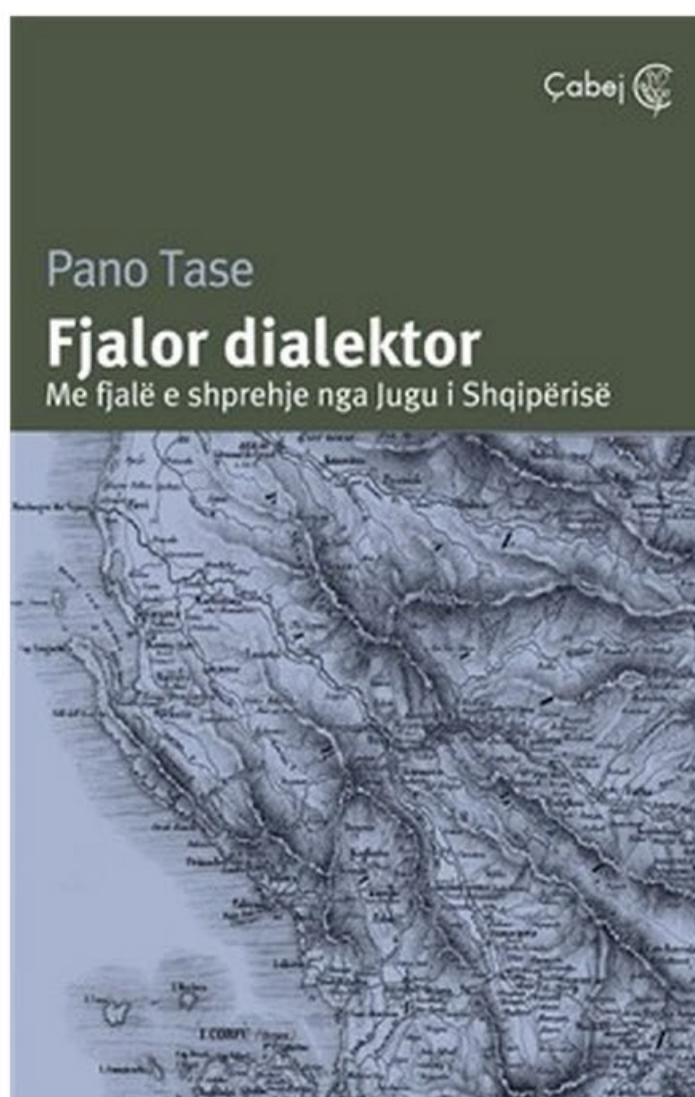
Lënda gjuhësore besohet të jetë vjelë kryesisht nga këngët iso - polifonike të Shqipërisë së Jugut; pra, për sendërtimin e tij, Tase ka zgjedhur të

transkriptojë më së shumti formën e kënduar të fjalës shqipe. Ç'vend mund të zërë kjo formë në tërësinë e mjeteve fjalore të shqipes?

Shpesh thuhet se shqipes së sotme i është mpakur melodia; mirëpo veç këtij problemi estetik, ka rëndësi të kuptohet fakti se tëhuajësimi apo vrazhdësia kanë përcaktuar deri diku dhe refraktarizimin e mjeteve të shqipes letrare kundrejt çdo mjete tjetër që nuk i nënshtrohet plotësisht sistemit normativ.

Rikthimi i bukurtingëllimit në shqipen letrare përmes zbutjes së kësaj vrazhdësie do të thotë, në terma të gjerë gjuhësorë, edhe rizgjim i shqipes së brendi. Botimi integral i "Fjalor dialektikor", përveç risive që sjell në fjalë, ofron edhe një visar shumë të çmuar etnolinguistik.

Në të renditen, të ndara qartë dhe pastër nga hartuesi i tij, urime të ndryshme si ato për doli, urime për lindje; ngushëllime, mallkime, pendime pas mallkimit, fjalë fyese e sharje për cene trupore, përkëdhelira, kanosje, gjëgjëza, njësi frazeologjike dhe proverba. Fjalor dialektor nuk do konsideruar thjesht si një përshfaqje e një vlere arkivore, por si shtim i lëndës shqipe që u ofrohet përdoruesve të sotëm.

Thekse

MEDIOKRITETI NË KRIJIMTARINË LETRARE

Duke i imituar idhujt e periferisë mediokritetet e periferisë me të drejtë shpresojnë se me shkrimet e tyre do ta befasojnë lexuesin e mjedisit të vet

Rexhep QOSJA

"... Numri i mediokriteteve në letërsinë e vogla kombëtare është, veçmas, i madh, megjithëse opinioni lexues mendon se pikërisht në letërsinë dhe kulturën e tyre nuk ka mediokritete. Disa prej mediokriteteve të këtyre letërsive e imitojnë me ngulmë letërsinë popullore ose, tekem-bramja, e shfrytëzojnë thesarin popullor me qëllim që të tërheqin interesimin e opinionit - kur shkruajnë vjersha dhe proza, apo të shikuesve - kur shkruajnë drama dhe skenarë filmi. Mediokritetet e këtij interesimi pohojnë se në atë mënyrë

duan të jenë autoktonë, por meqenëse janë përgjysmë të aftë, bëhen epigonë të letërsisë popullore dhe zhyten në folklorizëm dhe në primitivizëm.

Disa prej mediokriteteve të tjera të këtyre letërsive i imitojnë shkrimtarët e huaj dhe i imitojnë kryesisht dhe përfundimisht ata shkrimtarë të huaj avangardistë, që me shkrimet e tyre kanë zgjuar interesim të madh në qarqet e huaja letrare, por janë shndërruar në idhuj në qarqet periferike evropiane të letërsisë. Duke i imituar idhujt e periferisë mediokritetet e periferisë me të drejtë shpresojnë se me shkrimet e tyre do ta befasojnë lexuesin e mjedisit të vet. Mediokritetet e këtyra, zakonisht i imitojnë format kompozicionale, teknikën e shprehjes, simbolet, metaforat, veçmas alegoritë, pikëpamjet, disponimet, sëmundjet nervore, apatitë dhe, përgjithësisht, inovacionet e shkrimtarëve të huaj. Mediokritetet, shpesh, përmbytjen autoktone, të biberosur me biberin e thesarit popullor, e veshin në rrobet letrare të shkrimtarëve të huaj, që do të thotë se personazheve autoktonë ju presin rrobe allafanga. Nuk është e çuditshme, prandaj, pse shumica e personazheve të mediokriteteve, edhe kur kanë emra nacionalë, veprojnë, mendo-

jnë, sëmuren, çmenden dhe vdesin në mënyrën e huaj apo në ambiente, në të cilat më së shpeshti vdesin personazhet e disa shkrimtarëve bashkëkohorë të huaj. Po t'i hynte punës jomirënjohëse të krahasimit, çdo studijues i kujdesshëm do të shihte se sa simboli, alegoria, metafora, se sa format e disponimit, se sa atmosfera, se sa karakteri i personazhit të shkrimtarëve të huaj janë shartuar artificialisht në shkrimet e disa shkrimtarëve të këtyre letërsive periferike. Të gjithë shkrimtarët, madje edhe ata me prirje më të madhe, janë të shtrenguar të pranojnë, apo të japin, ndikime, por ndryshimi ndërmjet tyre dhe mediokriteteve qëndron aty se shkrimtarët që mendojnë me kokën e vet i asimulojnë, i përvetësojnë ndikimet, kurse mediokritetet ju nënshtrohen plotësisht, bëhen robër të tyre; ndryshimi ndërmjet të parëve dhe të dytëve qëndron aty se të parët krijojnë vepra artistike autoktone me disponim të papërtëritur, kurse mediokritetet, duke i shkoqur format e huaja prej kontekstit natyror, artistik, krijojnë një literaturë, që në periferinë evropiane shpesh pranohet si literaturë „e vërtetë“. Mediokritetet e letërsisë në të vërtetë janë epigonë. Çdo gjë të huaj, çdo

inovacion, që është inovacion vetëm brenda kontekstit ku është përdorur, ata e pranojnë, pra, pa kurrfarë rezerve për shkak se janë të qëruar prirjesh dhe vetëdije kritike që t'ja nënshtrojnë gjykimin dhe vlerësimin të vet kritik. Përse mediokritetet e letërsisë zbresin në nivelin e epigonëve? Sipas të gjitha gjasave, ata vuajnë prej kompleksit të inferioritetit, që ua imponon vetëdija e aftësisë mesatare dhe, në përpjekje e sipër që ta sublimojnë kompleksin, ju nënshtrohen imitimeve të autoriteteve të huaja letrare, të cilave, në çdo rast, në çdo situatë u gjuhëzohen, ua puthin duart, ua heqin kapelat, ua mbajnë palltot, ua lustrajnë këpucët, ua brushojnë rrobet. Megjithëse shkrimet e mediokriteteve, zakonisht, përfundojnë në shportën e estetikës dhe s'mund të gëzojnë kurrë dashurinë dhe respektin e lexuesve, historianët e letërsisë interesohen për to jo për shkak të vlerës që mund të kenë, po për shkak se përmes tyre mund t'i shohin dhe studiojnë më lehtë ndikimet e asimiluara që çdo letërsi kombëtare pranon prej letërsive të popujve të tjerë e, sidomos, prej letërsive të mëdha..."

(PANTEONI I RRALLUAR, "Rilindja", 1973)

DILEMAT E SFINKSIT NË POEZINË E ISMAIL SYLËS

Në kohën e pandemisë, Ismail Syla nxori nga shtypi librin e tij të radhës "N'pllajë marrëzie", një titull trumbetues ku percepton dilemat e Sfinksit

Mërgim Sh. BEKTESHI

Poezia është një art i fuqishëm, ku mendjet e mprehta shpërfaqin porosinë shumë përmbytësore të aktualitetit, përmes vargut, në dy apo më shumë vargje, që përfundojnë si aksioma të të qenit i vërtetë, pa ndonjë trillim, ndërkaq lexuesit i duhet një kujdes më i shtuar në lexim. Ky autor i thelluar është Ismail Syla. Ka dekada që I. Syla dhe poezia janë ngjizur simbiotikisht si atome të përbashkëta drejt një ekuacioni, gjetjen dhe sfidimin e Sfinksit gjëgjëzë. Në këtë kohë pandemie, Ismail Syla nxori nga shtypi librin e tij të radhës "N'pllajë marrëzie", një titull trumbetues ku percepton dilemat e Sfinksit, i sfidon ato me radhë, gjen përgjigje, kujtesa e tij është shumë hapësinore, modelon aktualitetin apo, siç thotë editori i librit, Abdullah Zeneli: "Vazhdon t'i shprehë dilemat ekzistenciale, t'i vë në pah paradokset dhe kundërthëniet e mjedisit shqiptar". Fjalorit të shqipes, sa ai që përmban mbi dyzet mijë fjalë, shfletues i rregullt i të cilit është, autori i qëndron besnik, por duke shkundur pluhurin e disa fjalëve që janë të

rralla. Kujdesi ndaj gjuhës standarde është shumë i lartë, i shoqëruar me ndonjë variation krahinor duke ruajtur kuptimin etnografik të krahinës, por që për kureshtjen e lexuesit ai e kompenson me fusnota dhe sqarime të tjera.

Në kuptimin e shumë simbolikave që i gjejmë në poezinë e tij, sidomos ato "N'pllajë marrëzie", janë ato të natyrës së veçantë që nuk gjenden tek autorët e tjerë. Përmes frazeologjizmave të gjuhës shqipe si p.sh.: "Desh te lugu, vesh te gardhi", ai krijon poezinë që është një paradoks i kohës së sotme, askush më nuk arnon tesha sepse ato tanimë janë me bollëk. Pllaja e marrëzisë është ngritur me katër kolona të ndryshme, secila me peshën e rëndesës duke shpërfaqur secila varietetet e saj me qëndisima të ndryshme, por që kanë emërues të përbashkët marrëzinë që e neverit autorin gjatë ballafaqimit me ekzistencën e qenies shqiptare. Përpos defekteve që shpërfaqen në atdheun e katandisur, ai kërkon edhe zgjidhjen racionale. Katër kolonat e mirëfillta fillojnë me kapërcyell, një paradoks, bir i pranverës dhe atdheun të cilit autori nuk

dëshiron t'i mbetet borxh për asnjë çast të vetëm. Në çdo përmbledhje është Atdheu, në tri rrafshje: i ngrysur, i pabërë dhe heroik. Tema e Atdheut del në çdo libër poetik të Ismail Sylës.

Në katër kolonat apo ciklet, lexuesi mund t'i gjejë poezitë që mund të jenë poezi për shpirtin tij. Në poezinë "Bijtë grindarë të Zeusit", përmes figurës së paradoksit autori shfaq mllëfin e shqiptarit të zemëruar deri palcë e që grindjet e tyre kapërcejnë çdo limit të lejuar dhe për fat të keq nuk gjendet as një Olimp me Zeus që ato grindje t'i zbrësë në pajtim. Me këtë krijimtari, një elan të akumuluar, Ismail Syla po arrin të prezantojë një letërsi të denjë duke e kthyer vëmendjen te poezia, se ajo është art i rrallë dhe fryma filozofike e saj është tejet e vështirë të përshkruhet përmes vargut, aq më shumë kur porosia dhe ideja të jenë në një trajektore për të goditur cakun e dëshiruar. Po të formohej antologjia e poezive për Atdheun, nga tre librat, përfshirë edhe librin me tetëdhjetepesë poezi ekskluzive për atdheun "Atdheu im, i ngrysur", do të dilte një libër me mbi dyqind lirika për Atdheun.

Shtegtim i një leximi poetik

SHQIPTIM POETIK I SHPIRTIT DHE I BOTËS SË NJERIUT

(Enver Visoka „NË FUND TË VERËS“, poezi, botoi LITERA, Prishtinë, 2023)

Arif MOLLIQI

Epiqendra e poezive të këtij libri të Enver Visokës qëndron në sfidat e njeriut ndaj jetës. Por aty gjen edhe sfidën karshi vdekjes, karshi vjeshtës ose karshi fundit të një stine, të lules kamilje që për autorin simbolizon një dashuri universale, pse jo edhe të një zëri që autorit sikur i vjen nga universi. Por shpeshherë edhe kujtimet i shërbejnë si shembull për ta pasuruar poezinë. Autori nëpërmes atyre rrafshëve kujtimesh, shpreh më shumë kujdes ligjërimit poetik duke e përcjellë më një gjuhë të pasur, më një strukturë të bukur vargëzimi, me shumëllojshmëri e motiveve, dhe me stil të veçantë... Po e themi pa hamendje, poeti me "goditje" poetike s'bën kompromis për asgjë, fillim e mbarim e mbanë zjarrin ndezur, që nënkupton se mbretëria dhe forca e fjalës është e pa kufij. E jashtëmja më të brendshmen ndërlidhen dhe gërshetohen nëpërmjet shpërthimeve, por me një emërues të përbashkët; poeti e urren të shëmtuarën dhe të padrejtën që çdo ditë i kanoset njeriut për t'ia rrënuar shpirtin. Midis poezive, që tashmë është bërë traditë të krijohet ndarje, edhe në këtë dorëshkrim emërtimi, krijimi dhe radhitja e cikleve, është bërë sipas një koncepti të caktuar: nisat më poezinë "Rrëfimi I" (që e përsëritë tri herë), që mund të merret si poezi kredo i një fillimi-hyrëse, ose si para fillim, duke

na lënë një amanet-një tip porosie për veten, dhe shkojmë gjer të poezia përmbyllëse "Dhoma pa mure". Fillimi: "unë thash: jo, jo mua ma shpërdani pluhurin e eshtrave në vargje, me to kam kaluar pjesën më të dhimbshme të jetës, dhe e tëra nuk ishte kjo..."

Por jo vetëm kjo, shumica e poezive të Enverit, janë si porosi dhe rrëfime të vetvetes, trajtim i jetës konkrete brenda botës më të cilën ai lufton, e kjo hetohet edhe kur poeti në disa raste thotë "unë isha", dhe e krahason veten me furtunën, natën, dritën, qiellin, diellin, erën, vullkanin, shiun, oqeanin. Këto fenomene mbinjerëzore sikur do t'i përdorë vetëm për vete, për qëllimet egoiste. Prandaj këto poezi kërkojnë një lexim aktiv, një përçendim të shtuar. Këtë gjë e kushtëzon struktura e veçantë e vargëzimit, prej se cilës dalin vargje, ose fjalë shumëkuptimshme, që përherë përplasen dhe zgjojnë enigmën për ta zbuluar fshehtësinë që e kanë brenda këto poezi. Kjo gjendje e këtyre poezive nuk mbyllet rastësisht më poezinë "Dhoma pa mure", ku gjithçka na del e kushtëzuar dhe e varur nga imazhe meditative herë-herë tronditëse por përsëri të kapshme.

"...Ruana o Zot nga ata që i dinë të gjitha..." A s'ka lidhshmëri porosia e poetit kur në fillim thotë: "...mua ma shpërdani pluhurin e eshtrave në vargje..." më poez-

inë përmbyllëse: "që të gjallët ta kenë më lehtë t'i kujtojnë", që nënkuptojnë: si fillimi i jetës ashtu edhe mbarimi i saj, janë flijim. Sado që të dy variantet kanë trajta simbolike, ato nuk janë të idealizuara.

Midis këtyre dy fillim-mbarimeve, midis poezisë së parë dhe asaj të fundit, gjinden poezitë e tjera, të ndara në cikle: "Nën petalet e lules kamiljes", "Stina e shpirtit", "Në fund të verës", "Pas perdevës të kohës" dhe "Dhoma pa mure", që korrespondojnë në mënyrë të pamëdyshtë më qenësinë dhe vlerat e poezive tjera, e që janë të lidhura me botën e brendshme të autorit dhe njeriut në përgjithësi, me një art të madh vargëzimi. Si e tillë, poezia e përfshirë në këtë dorëshkrim dëshmon se Enver Visoka hyn në mend në radhën e poetëve që poezinë dhe porosinë e saj e shkruan seriozisht. Poezia e Enver Visokës me strukturën e veçantë poetike, me nëntekstin e shumtë dhe të pasur poetik, apriori na jap alternativa të shumta interpretimi, ajo afron mundësi të shumta të imagjinatës për ta njohur para se gjithash, dashurinë ("jetës ia nisim nga fillimi/e bardha e bukura Leonorë", ose: "më shfaqet kurmi yt i hollë/si t'i shmangemi vdekjes Leonorë!..."), brenda botës individuale dhe universale të njeriut. Mirëpo, fshehtësitë e saj, sidomos ato që gjenden brenda hermetikes, e shpesh të paafësisë së lexuesit për zbulim, na japin me kuptuar se poeti shumë rëndësi i ka kushtuar

botës subjektive. Këtë strategji krijuese ky poet e zbaton shpesh, prandaj lexuesi shpesh ballafaqohet me poezi të tilla. Sidoqoftë, këto poezi janë një shqiptim poetik thelbësor i shpirtit dhe i botës së njeriut, që shpalosin dilemat jetësore: të fatit, të durimit, të vetëdijes që e ka të shtresuar autori nga një përvojë krijuese. Poeti qëmton me ngulm dhe realizon me shkathësi mënyrën e të shkruarit, duke na dhënë një mesazh poetik të qëndrueshëm. Ç'është e vërteta, në shumë poezi ai bën objekt shqyrtimi vetveten përmes fjalës, si formë e shqiptimit të vetëdijes, të përplasjeve shpirtërore e mendore. Pa e vënë pikën në fund të këtij libri, ne vetëm kemi vënë gurthin e parë për vlerën e këtij mozaiku poetik në mendimin se gama e këtyre poezive është e gjerë, e pasur, por edhe e trishtë.

Shkrimtari i gjithëkohshëm

MIGJENI DHE LETËRSIA MBI FËMIJËT

Zeneli, ashtu si Luli i Vocërr janë produkte reale të një realiteti tragjik. Dhe realja nuk është fatale, përkundrazi është pasqyrim konkret, pa zbulime të realitetit. Të rralla janë këto modele ligjërimore me personazhe, si: Luli i Vocërr dhe Zeneli

Xhahid BUSHATI

Më 1936 Migjeni mundi të botonte të vetmen vepër, përmbledhjen "Vargjet e lira", e cila u ndalua nga censura. Libri u botua rishtazi e qarkulloi më 1944. Disa nga vjershat e prozat e tij, kishin vlera të veçanta ideoartistike, kapeshin lehtë edhe nga lexuesi i vogël, ndaj zunë vend në tekstet e këndimeve e të leximeve letrare të arsimit bazë dhe u bënë shumë të dashura për nxënësit e shkollave tona. Përmendim: "Luli i Vocërr", "Zeneli" etj. Migjeni krijoi një galeri tipash të fëmijëve të vegjëlisë nga fshati dhe qyteti. Për rrjedhje, u bë nismëtar i letërsisë realiste shqiptare për fëmijë, një nga themeluesit e prozës moderne për moshat e reja. Pas Çlirimit, me pjesë poetike e prozë të zgjedhur nga vepra e Migjenit, u botuan përmbledhje të cilat u adresoheshin lexuesve të moshës së njomë: - "Luli i Vocërr" - NSHB, Tiranë 1957; - lektyrë shkollore shk. 6, Libri Shkollor, Prishtinë 1968, 1970, 1972, 1998; -lektyrë shkollore shk. 6: NASHA KNIGA, Shkup 1977, 1989, 1990; Çabej, Tetovë 2003; Gutenberg, Prishtinë 2009. Po përmendim edhe disa krijime të Migjenit që hyn në leximet për fëmijë e të rinj, të botuara në organet e asaj kohe: - Në revistën "Illyria", më 15 korrik 1934, V.I, nr. 19 botohet "Një refren i qytetit t'em"; Në "Jeta dhe kultura", 20 korrik 1935, V.I, nr. 3, botohet "Moll'e ndalueme"; Në "Illyria", 18 qershor 1936, V.I, nr. 39, botohet "Luli i Vocërr"; Në "Bota e Re", 15 maj 1936, V.I, nr. 3, botohet "Zoti të dhashtë!"; Në "Bota e Re", 15 tetor 1936, V.I, nr. 13, botohet "Legjenda e misrit"; Në "Bota e Re", V.I, nr. 17, botohet "Bukurija që vret"; Në "Përpjekja shqiptare", 24 dhjetor 1938, V.II, nr. 18, botohet pas vdekjes "Zeneli". (shih dhe shënimet e Prof. as. Dr. Astrit Bishqernit).

***

Migjeni e filloi mësimin në Pukë më 18.04.1936. Dha mësim në klasën e tretë dhe të katërt. Në klasën e tretë realizoi këto programe: hartim, drejtshkrim, aritmetikë, bukurshkrim, vizatim, këngë dhe gjimnastikë. Ndërsa në klasën e katërt realizoi këto programe: mësim moral e qytetar, hartim, drejtshkrim, gramatikë, aritmetikë, bukurshkrim, vizatim, këngë dhe gjimnastikë.

E, duke mbetur në mjediset e këtyre dy klasave, nuk ka sesi të mos kujtojmë vocrrakët-nxënës, e në mes tyre Lulin e Voçërr dhe Zenelin, që u përjetësuan në skicat letrare si rrëfime mrekullie nga mësuesi i tyre shkrimtar. Këtu, do të pohojmë mendimin e prof. Bedri Dedjes, me të cilin ndajmë një mendje, se mënyra e strukturimit dhe ligjërimit të tekstit i takon letërsisë mbi fëmijët.

Luli i Vocërr është një personazh i dashtun i Migjenit, aq i dashtun sa bota e tij vetmitare dhe e trishtuar plotëson e vijimëson botën e Migjenit të Madh. Migjeni e ndjek Lulin artistikisht hap pas hapi. Operon me çdo detaj. Çdo detaj është i dhimbshëm e i përvajshëm. Ata vizatojnë gjendjen shpirtërore të Lulit, që veç Migjeni e njeh, që veç Migjeni e di. Për rrjedhje, kjo

marrëdhënie ka aq afri sa mbetet një model dashurie dhe frymëzimi. Luli është i pjekur para kohe. E ka pjekë varfëria, mjerimi. Edhe pse diku në një qoshe, teksa i buzëqesh një rrezeje të dobët; ai në shpirt ka ruajtur një tufë me ëndrra jo për veten, por mësuesin, Migjenin e tij të dashtun. "Nganjëherë i afrohet mësuesi Lulit. Dhe kur e ka fytyrën e dlirtë dhe pa puça, mësuesi ja ledhaton faqet, gushën, e Luli i afrohet, ia merr dorën, e shikon me sy pëllumbi dhe kishte dashtë t'i fali diçka mësuesit. Por vjollca nuk ka. E Luli i Vocërr ç'ka mund t'i fali mësuesit tjetër? Veç në ja faltë tollumbat e veta që kanë hapun gojën si me dashtë me hangër mësuesin. Po, po, tollumbat e Lulit të Vocërr kanë me e hangër mësuesin".

E kështu në dimensionin artistik:

mbeten, ashtu, pranë e pranë Luli i dashtun dhe Migjeni i dashtun. Një dashtunim që i bën sfidë mjerimit, por edhe një model edukativ, një model moral i ndjenjës dhe pastërtisë njerëzore. Njerëzorja e përshkon krye fund ligjërimit për Lulin e Vocërr. Po me të njëjtën pamje atë të njerëzores, por në një dimension e rrafsh tjetër, është parë nga mësuesi figura e Zenelit. Në disa aspekte Zeneli plotëson Lulin, por ka disa të përveçme, si: është i zgjuar, guximtar dhe trim. "Mjaft ma, Zotni mësues, mjaft na mësuet si duhet me jetue, çka asht mirë e bukur mjaft na mësuet, - megjithatë na po rrojmë si rrojtën stërgjyshnit tanë, po në ato gëzime e po në ato mjerime, të lanun e të tretun ndër këto bjeshkë. Qe na shiko një herë, njenit nepër kmishtë të shkyeme i shifet supi i verdhë, tjetrit barku si drrasë, atij atje asht gati t'i bjerë të fikët nga uria, një tjetër prap memezi përmbahet mos t'i bajnë, dhambët brrr nga ethet..." I gjithë ky fragment tron ditës e tragjik i vendosur në gojën e Zenelit, që vetë është një personazh tragjik, zbulohet realisht realiteti që askush nuk mund ta përshkruante më bukur sesa pena e Migjenit. Para fjalëve të Zenelit kalojnë shokët e tij bashkëmohatarë: të pikturuar dridhshëm e të detajuar qartazi. Rrallë mund të ketë piktura të tilla, ku sundojnë kufijtë femërorë e arsyetimet e tyre dalin jashtë këtyre kufijve. Karakteristika e dytë e Zenelit është se, ai është inteligjent. Është personifikim i Dritës së Diturisë. Vetë, Zeneli është dhimbje e trishtim real. Vetë Zeneli është një ëndërrimtar dhe këtë ëndërrim e kërkon jo vetëm për të sotmen por edhe për të nesërmen, të nesërmen për ta realizuar. Ndaj ai sjell fakte e dukuri. I fakton ata me momente të trishtia nga realiteti. "S'kemi kurrëgjja, Zotni, as vegla të reja për punë, as shtëpia higjienike të mira si në shtetet e tjera jemi të vegjël". Zeneli, ashtu si Luli i Vocërr janë produkte reale të një realiteti tragjik. Dhe realja nuk është fatale, përkundrazi është pasqyrim konkret, pa zbulime të realitetit. Të rralla janë këto modele ligjërimore me personazhe, si: Luli i Vocërr dhe Zeneli. Vetëm madhështia e talentit të Migjenit shkon në kohë e përtej kohës. Nuk është krijues i përshkrimit por i sintezës. Migjeni është i gjithëkohshëm.

ZHVENDOSJA E KONTEKSTIT SI NDJESI, INDIVIDUALJA DHE KOLEKTIVJA

Gjithë vepra e tij poetike "Lum Lumi" ka grishje deri në profetike, sepse bart me vete një kompozicion të tërë ndjenjash që trazojnë qenien e poetit, turbullojnë mendimet dhe shumëfishojnë mundimet e tij

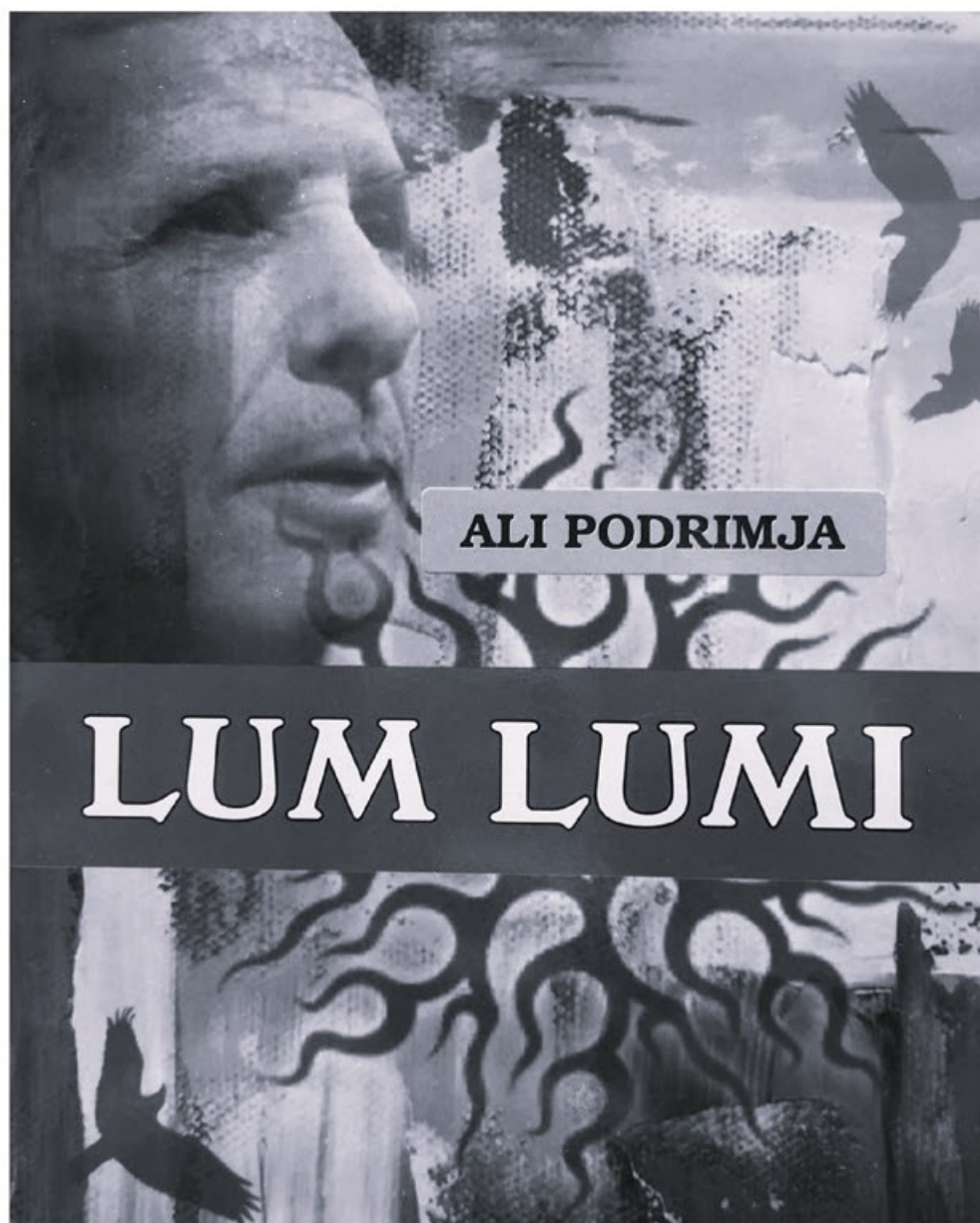
Majlinda Nana RAMA

Vëllimi "Lum Lumi" është një ndër veprat e majave të poezisë sonë kombëtare. Poeti, nga simbolika e dhimbjes së madhe horizonteve të atdheut, mblidhet e hyn në dhimbjen e afërt, atë më intime, më personale. Në këtë vëllim ai shfaqet mes dy trazimeve jetëmarrëse, ku njëra merr fuqi e del mbi tjetrën, por asesi nuk mbetet vetëm. Çështja e ekzistencës vjen e bëhet më e ndjeshme, më e mprehtë. Vihen pranë e pranë vdekja dhe jeta, ku kjo e fundit - e pamundur, e pafuqishme - i jepet vdekjes përditë nga pak, e vdekja, përditë e nga pak, po ashtu, gërryen si pika e ujit mbi gur.

Është një përcjellje tragjike e rrethanës reale kjo, sepse është shumë pranë poetit, nuk i qëndron si fenomen që ai e sheh në distancë dhe ia ndien dhimbjen. Tani jetëvdekja i vallëzon para syve e i hyn dhunshëm në asht. Dhimbja për sëmundjen e të birit, Lum Podrimes, është pika nistore e një pikëllimi të ri, që, sidoqoftë, megjithëse pak më në distancë, i shtohet pikëllimit ekzistues të poetit për fatin e vendit. Duke e kaluar këtë të fundit disi në plan të dytë, ai e mban përherë me vete, teksa djalit i thotë se mund të vdesë, por të vdesë për Palestinën, me të cilën nënkupton Kosovën. Pra, të dyja këto fate i sheh si binom që duhet t'i mbajë plagë të pambyllura, përherë të hapura e me vete.

....
Dikund në fushat e djegura të Sremit
dikund në pyjet e errta të Sharrit
Ra luftëtari ynë i lirisë

Mbyllet për një çast rrethi, aq sa duket se bëhet vicioz, e poeti nuk përpiqet të zgjedhë fjalë a figura, nuk ka as fuqi ta bëjë këtë, e duket se vdekja nuk i jep më kohë jetës së të birit. I gjenur në këto kushte, dërrmuar, rënë e përkulur përpara fatkeqësisë së madhe që po i rrëmben gjakun e genin, shpirtin e shpirtit, ai i drejtohet në

vetën e dytë:

Ti heq shpirt me kokë në jastëk
turp vogëlushi
Im
Është turp që raca shqiptare ta
humbë kohën duke vdekur në
shtratin e shtruar me dafina e
gjethe plepi dhe prehrin e
ngrohtë të nënës. Trimat vdesin
atje, në fushëbetëj, vdesin për
çështje të mëdha kombëtare.
Atje duhet të shkonte edhe i biri
e le të vdiste për vendin e vet,
për tokën e tij amë.

Ke mundur tek e fundit të
ngjeshësh armët e Asimit
E të shkosh në Bejrut
Të vdesësh për Palestinë
("Të shkosh në Bejrut")

Shohim se si poeti krijon mbivendosje dhimbjesh, fatesh e ngjarjesh.

Shoqërorja, kolektivja - shtresë e parë, më e hershme, ndërsa

individualja - thikë përmbi të. Sepse ky është poeti Ali Podrime, ky është autori i vargut himnizues të vendit të vet e racës së sojit të tij. Ndërkohë, i pushtuar në lotët për Lumin, poeti kërkon t'i shpjegohet birit të vet se një burrë nuk mund të derdhë lot. Vdekja nuk duhet t'i mposhtë njerëzit, sipas logjikës së poetit. Dhe i justifikohet me metaforën që ngjall vdekja si proces. Proces të cilin Mensur Raifi do ta artikulonte: "Pavdekshmëria nuk është iluzion i ikjes nga defetizmi për t'u futur në legjendë, por qëndrim burrëror ndaj vdekjes që inicon një mësim për jetën".

unë nuk qaj
shi bie
vogëlushi im
shkundet plepi i shtëpisë...

Gjithë shtëpia është dhe s'është.
Tunden themelet, tronditen

muret, shemben dritat, gjithë plepi i bleruar i asaj shtëpie shkundet e rrëzon para kohe gjethet e saporritura, të papjekura ende.

Është një atmosferë kobi e dhimbjeje që edhe muret që s'kanë gojë, do t'u duhej ta rrëfenin... Dhe ja, pas luftës së madhe me fatin e veten, i biri i pafajshëm, dorëzohet, heq dorë nga dëshira për të jetuar, ikën duke lënë pas malin e rëndë të pikëllimit, gurgullimat e lotit që zgjasin me shekuj deri në përjetësi.

Ike
nga dëshira
për të jetuar
por
të gjallët
ende s'i le të qetë.

Të gjallëve (poetit...) ua prishi qetësinë, ua prishi jetën, ua trazoi shpirtin.

Trimat nuk vajtohen
Paç dritë në mretërinë tënde
të humbur.

Gjithë vepra e tij poetike "Lum Lumi" ka grishje deri në profetike, sepse bart me vete një kompozicion të tërë ndjenjash që trazojnë qenien e poetit, turbullojnë mendimet dhe shumëfishojnë mundimet e tij. Kjo vepër ka në thelb një vokacion dramatik më të gjerë, atë të njeriut nëpër kohë - një brengë-trishtim, një rraskapitje e qenies njerëzore që mbetet dert i përjetshëm. Kuptohet që Podrimja, veç të vërtetës së vet, siç e thamë më lart, ka sjellë me vetëdije atë që ia dërrmon shpirtin çdo shqiptari të përgjegjshëm, robërinë dhe zgjedhën e përhershme. Prandaj zëri i Podrimes shfaqet origjinal në memorien, psikologjinë dhe qenien e njerëzimit. Është zë për njeriun. Është zëri qytetar. Është dritarja që unifikon lotin vetjak me lotin e masës, lot që nuk thahet e endet në pritje që luftërat njerëzore të mbarojnë (luftëra të cilat, për fatin e keq të poetit dhe vendit të tij, duket se nuk mbaronin kurrë).

KOHË FILMAXHINJËSH DHE TEATRALËSH

Teatralët vdesin si në teatër, përngjashëm me protestuesin e lyer me bojë të kuqe, që turma e merr si të vvarë. Ju kujtohet kur Rama i drejtohej Lulit me nofkën "artisti" dhe ai për ta vërtetuar, vinte një tabelë para vetes: "Unë jam teatri"?

Fatbardh AMURSI

Në Shqipëri dominojnë dy tipa të së njëjtës medalje, që, hedhin topa bore mes tyre, ku guri rri i fshehur: filmaxhinjtë dhe teatralët, të cilët i gjeni me shumicë në tregun politik, mediatik e në atë të artit. Doemos dhe në facebook. Si njëri dhe tjetri janë në rol dhe, kur qëllon t'i shohësh duke u grindur, ku goja u kthehet në jashtëqitje, merre me sportivitet, bëjnë filma, luajnë teatër. Në mesin e atyre me maska, nëse ke fytyrën tënde, hall të madh hedh mbi vete. (Nëse filmaxhinjtë u turrën t'i vinin flakën BunkArtit, teatralët u bën gardh në mbrojtje të teatrit të vjetër, i njohur ky si bastion i fundit i realizmit socialist, që këta e bëjnë rezil.) Teatralët vdesin si në teatër, përngjashëm me protestuesin e lyer me bojë të kuqe, që turma e merr si të vvarë. Ju kujtohet kur Rama i drejtohej Lulit me nofkën "artisti" dhe ai për ta vërtetuar, vinte një tabelë para vetes: "Unë jam teatri"? Kam bërë një shkrim atëherë me titull "Teatër me teatrin", mu turrën filmaxhinjtë dhe teatralët, ngaqë besonin se Luli do t'i vinte gjoksin fadromës, duke na sjellë në kujtesë Mic Sokolin! "Shoku Enver ka luajtur ndonjëherë në teatër?"-do pyeste Duro Shehu, i vëllai i ish kryeministrit shqiptar. "Kam luajtur në teatrin e Korçës"-iu përgjigj Hoxha. Luajti teatër ai, sa i desh bytha. Tani merren me propagnicën e tij. Meqë jemi këtu, gjyqet e montuara, të inskenuara me dëshmitarë të rremë a nuk ta kujtojnë teatrin? Sikurse dihet, filmaxhinjtë nuk shpenzuan asnjë sekuençë trimërie në mbrojtje të kinostudios, edhe kur po kërkohesh ndalimi i filmave të kinostudios "Shqipëria e

re", s' ngritën alarmin se po zhdukej kujtesa kulturore, sikurse teatralët bënë me godinën e amortizuar. Si mund të ndodh kjo, kur filmaxhinjtë dhe teatralët janë dy anë të së njëjtës medalje? Pikërisht njëri nga mbrojtësit e flaktë të teatrit, faqet e para të romanit ia kushton mizorisë kryeministore në shembjen e teatrit të vjetër, ta rrëzojmë të gjatin, së bashku me një regjisor bashkëvuajtës u shfaqen në zyrën e "kryeministrit diktator" për të kërkuar mbështetje financiare për një film kushtuar vuajtësve në burgjet e diktaturës. Thua se çjapi po shkante tek kasapi?! Krejt pa lidhje të akuzosh një skenarist dhe një regjisor për tradhti, pse po i kërkojnë kryeministrit të shqiptarëve para, kur ai u ka paguar këstet e burgut, ka ngritur muzeun "Shtëpia e gjethëve", sikurse po investohet për Spaçin famëkeq?! Sikurse shihet "grupet e interesit" janë për një qëllim. (Vetëm Enver Hoxha nuk merrte kredi tek kapitalistët.) Me sa duket Ramën e shohin si pinjoll të atyre që vranë dhe varën, ndoshta prania e skenaristit u kujton poezinë "A janë bërë më të mirë vrasësit tanë"? Mos po rehabilitojnë Edvin Kristaq Ramën, ka të ngjarë të jetë shqetësimi i bashkëvuajtësve. (Nëse ti s'je tradhtar apo spiun, kjo nuk do të thotë që s'mund të jesh i pabesë, filmaxhi apo teatral. Njëherë e një kohë Rama citonte një fjalë të urtë malësorësh: "I pabesi është më i keq nga hasmi.") "Autori, (është fjala për skenaristin,) nuk thekson pothuaj asgjë mbi faljen e xhelatëve, që kurrë nuk kërkuan falje. Por, pranon kokulur, besëprerë dhe me kandil shprese, se në kushtet ku gjendemi nuk bëjmë dot pa paratë e tyre."-rea-

gon një adhuruese. Personalisht, ky reagim mu duk një vetëmashtrim, ngaqë lë të kuptohet se opozita, na qenkësh në pikë të hallit, me xhepa të shpuar, s'kanë fakirët të sponsorizojnë autorë të persektuar, edhe pse kullat po i ngrënë në kupë të qiellit?! Është folur shpesh për shpenzimet e tyre marramendëse në fushata, në TV, pavarësisht se predikuan "autobusin falas". Në autobus janë akoma. (Ende s'po e kuptojnë se betejat e opozitës janë të trukuara me ndeshje të shitura. Më i sinqertë më duket deputeti Sajmir Korreshi me ato daljet shou, që shkaktojnë humor me qesh e ngjesh.) Rama ua premtoi paratë sapo ata hapën gojën, i bindur se sponsorizimi më shumë se sa për filmin do ishte një investim për imazhin e tij. Nuk thonë kot: ai që të shan të do?! "Hallall Komandant! Si gjithmonë dy lëvizje para kundërshtarit në shah!"-do thoshte Tërmeti, nipi i "komandantit lab". Po ty ziliqar, sa të qenka bërë qejfi, që marifetxhiu Rama, e luajti pjesën dhe e përdori dëshirën e mirë të të vuajturve për interesa pushteti? Si të mos gëzohem, kur mua më ka dalë nami se e mbështes "kryeministrin që duam", të cilit po i shërbejnë me zell ata që s'e duan? Do të thoni ju, që noc rokun ke marr prej tij, o "revanshist i realizmit socialist", "oficer rezervist i zboreve", që ke marrë dhe leje krijuese nga Lidhja e Shkrimtarëve, kur shokët e tu kalbeshin burgjeve?! Po, mor po, unë jam i keqi, vazhdoni t'i bini legenit, që me raste e përdorni dhe si helmet?! Përtej imoralitetit të kohës, të vërtetave që therin, pakënaqësisë personale, uroj që filmi të përmbush pritshmëritë e publikut, të arrijë

suksesin historik, sikurse e parathotë dhe Evi Kokolari, qoftë dhe një nismë për pajtimin kombëtar, por, kurioz të dija: autori i poezisë "A u bënë më të mirë vrasësit tanë?", ka ndërruar gjë mendje, meqë i biri i Kristaq Ramës firmëtar i varjes së poetit Havzi Nelaj, që mungon dhe në antologjinë rumune, veç kësteve të burgut i dha skenaristit pension të veçantë, e çoi tek Papa duke bërë sherr me të ndjerin president, në OKB më pas, tani po i sponsorizon dhe skenarin, është tjetër nga ai që shajnë të vetët?! Më bën përshtypje ca sugjerime, sidomos kur thuhej që në xhirime të thirreshin të aktronin dhe ish të burgosur, që sipas tyre: do ta bënin filmin të veçantë. Nuk di a ka në skenar bashkëpunëtorë të sigurimit të shtetit nga radhët e të burgosurve, nëse po, s' do ishte keq të ftoheshin dhe ata të luanin veten. (Të burgosurit bënin aktivitete artistike në burg, luanin dhe estradë.) Meqë dikur ata me "biografi të mirë" luanin rolet pozitive, tani me një realitet të përmbysur ishëve u takon të luajnë rolet e komandës së burgut, të ofiqarëve shtetëror dhe s' do ishte keq t'i bënin një ftesë ca opinionistëve, në mos dhe ndonjë komandant burgu ende gjallë. Meqë Rama akuzohet si diktator, koka e mafies, nip i byroistit, se mos i taksin rolin e komandantit të burgut? (E pamë të luante në një film të Mamaqit. Fundja, ky nuk bën sikurse, me gjasme.) E sikletshme do jetë dhe për një arsye tjetër. Ministra, kryetarë bashkish, drejtorë institucionesh i ka në burg, po sikur t'u shtohet Sala me Metën, thonë se këta e mbajnë në pushtet bashkë me Lulin, a do i bëjnë këmbët Ramës ta heqë këtë valle me pranga?! Jemi në Tironë, çdo gjë mund të ndodh! (Filmi i parë, ku rolin kryesor e kishte një i burgosur është "Dora e ngrohtë" me skenar të Neshat Tozajt, shkrimtar nga radhët e punonjësve të Ministrisë së Brendshme në sektorin e kriminalistikës, bazuar në romanin e tij "Thikat" me parathënie të Ismail Kadaresë, i botuar na Francë dhe në Greqi. Nuk mund të mos bëj përshtypje ndryshimi i titullit nga "Thikat" tek "Dora e ngrohtë", pavarësisht se si bajoneta dhe foleja e fishekut kanë po ato raporte, sikurse filmaxhinjtë me teatralët. Mos vallë kjo lloji "dore e ngrohtë" iu zgjat dhe autorëve të filmit, të cilët panë tek kryeministri, i akuzuar për shembjen e teatrit të vjetër, një "artist dhe mik"?! E po të bësh filma pa kinostudio, sikundër bëjnë filmaxhinjtë dhe teatralët, është një arritje e madhe e kohës virtuale?! S'kemi pse ua hamë hakun. Kjo është koha e tyre...

KOTËSIA E ARTIT

Arti është i padobishëm - sidomos kur krahasohet me, le të themi, punën e mjekut, inxhinierit rrugor. Por, a është padobishmëria gjë e keqe? A do të thotë mungesa e qëllimit praktik se librat dhe pikturat dhe kuartetet janë thjesht humbje e kohës sonë? Shumë njerëz mendojnë kështu.

Pol OSTER

Unë nuk di përse e bëj këtë që bëj. Nëse do dija, ndoshta nuk do ndija dëshirë më ta bëj. E vetmja gjë që mund të them, padyshim, është se qysh në fëmijëri e kam ndier këtë nevojë. Jam duke folur për të shkruarit, posaçërisht të shkruarit si mënyrë e tregimit të tregimeve, tregimeve imagjinare, të cilat kurrë nuk kanë ndodhur në atë që e quajmë botë reale. Me siguri se kjo është mënyrë e çuditshme e kalimit të jetës - të qëndroni i ulur në vetminë e dhomës me laps në dorë, orë pas ore, ditë pas dite, vit pas viti, duke u munduar për t'i renditur fjalët në fleta për t'i dhënë jetë asaj që nuk ekziston - përveç në kokën tënde. Përse në botë do donte dikush të bëjë një gjë të tillë? E vetmja përgjigje që kam: sepse duhet, sepse nuk ke zgjidhje. Nevoja të krijosh, të jesh inventiv është padyshim impuls bazë human. Por me çfarë qëllimi?

Për çfarë qëllimi i shërben arti, në veçanti arti i fiksonit, asaj që e quajmë botë reale? Nuk mund të kujtoj asnjë - sidomos në aspektin praktik të përdorimit. Libri kurrë nuk e ka ushqyer stomakun e fëmijës së uritur. Libri kurrë nuk e ka ndaluar fishekun nga futja në trupin e viktimës së vrarë. Libri kurrë nuk e ka ndaluar bombën të mos bie në civilët e pafajshëm në mes të luftës. Disa dëshirojnë të besojnë se admirimi i mirëfillt mund të na bëjnë në të vërtetë njerëz më të mirë, më të drejtë, më të moralshëm, më të ndjeshëm, më të kuptueshëm. Ndoshta (kjo) është e vërtetë - në raste të rralla, të izoluar. Por të mos harrojmë se hapat e para në jetë Hitleri i bëri si artist. Tiranët dhe diktatorët lexojnë novela. Vrasësit në burgje lexojnë novela. Kush atëherë mund të thotë se ata nuk e nxjerrin të njëjtën kënaqësi nga leximi i librave siç bën kushdo tjetër?

Me fjalë të tjera, arti është i padobishëm - sidomos kur krahasohet me, le të themi, punën e mjekut, inxhinierit rrugor. Por, a është padobishmëria gjë e keqe? A do të thotë mungesa e qëllimit praktik se librat dhe pikturat dhe kuartetet janë thjesht humbje e kohës sonë? Shumë njerëz mendojnë kështu. Por unë do të diskutoja që pikërisht padobishmëria është në të vërtetë ajo që i jep vlerë artit - kështu që krijimi i artit është ajo që na dallon nga krijesat tjera që banojnë në këtë planet, ajo që thelbësisht na përkufizon si njerëz. Të bësh diçka për hir të kënaqësisë dhe bukurisë që buron nga puna e tillë. Mendoni për mundin e investuar, orët e gjata të praktikës dhe disiplinës që nevojiten për t'u bërë pianist apo kërcimtar i merituar. I tërë mundi dhe puna e rëndë, të gjitha sakrificat për të arritur tek diçka që është tërësisht dhe parimisht...e padobishme.

Fiksioni, sidoqoftë, ekziston në një rrjedhë që e dallon prej arteve tjera.

Mediumi i tij është gjuha, ndërsa gjuha është diçka që ne ndajmë me të tjerët, që e kemi gjithë të përbashkët. Prej momentit kur mësojmë të flasim, ne fillojmë të nxisim etje për tregime. Ata prej nesh të cilët i kujtojnë fëmijëritë tona me shumë ëndje rikujtojnë momentin e tregimeve të gjumit - kur nënat dhe etërit tanë uleshin pranë nesh në gjysmëterr dhe lexonin nga libri i përrallave. Ato prej nesh që janë tani prindër nuk do ta kenë vështirë të kapin atë vëmendjen e zgjuar në sytë e fëmijëve të vet kur ua lexojmë tregimet. Përse ekziston kjo dëshirë intensive për të dëgjuar? Përrallat janë shpesh të frikshme dhe të dhunshme, me skena të kokë-këputjeve, kanibalizëm, transformime groteske dhe magji mizore. Dikush do mendonte se një material i tillë do ishte shumë i frikshëm për një fëmijë - por këto tregime pikërisht mundësojnë që fëmija të përjetojë ballafaqimin me frikën e veta dhe afshet, fërkimet dhe përplasjet e brendshme - në një mjedis të sigurt dhe të mbrojtur. Kjo është magjia e tregimeve, ato mund të na tërheqin deri në thellësitë e ferrit, por në fund ato janë të padëmshme. Vjetrohemi, por nuk ndryshojmë. Bëhemi më të sofistikuar, por në fund fillojmë ti ngjajmë vetvetes në rini, me dëshirë të dëgjojmë tregimin në vijim, e kështu me rrallë. Vite me radhë, në çdo shtet të botës perëndimore, artikuj pas artikujsh botohen duke ndriçuar faktin se më pak e më pak njerëz lexojnë libra, se kemi hyrë në atë që disa e quajnë periudha "post-literare". Kjo mund të jetë e vërtetë, por në të njëjtën kohë kjo nuk e ka zvogëluar pasionin universal për tregime. Novelat, më në fund, nuk janë i vetmi burim.

Filmat dhe televizioni, madje edhe stripet prodhojnë narracione fiktive në përmasa të mëdha dhe publiku vazhdon ti pranojë me kënaqësi të madhe. Atyre ato u nevojiten ato po aq sa ushqimi dhe pavarësisht se si tregimet mund të prezantohen - qoftë në faqe të shtypura apo ekran televiziv - do të ishte e pamundur të paramendojmë jetën pa to. Por, kur flasim për gjendjen e novelës, të ardhmes së novelës, ndihem optimist. Shifrat nuk janë të vlefshme kur flasim për libra - sepse ekziston vetëm një lexues, për çdo herë vetëm një lexues. Kjo shpjegon fuqinë e posaçme të novelës, e cila sipas mendimit tim, kurrë nuk do të vdesë si formë. Çdo novelë është bashkëpunim i barabartë në mes të lexuesit dhe shkrimtarit dhe është i vetmi vend në botë ku dy të huaj mund të takohen në rrethana të intimitet absolut. Mua më ka kaluar jeta në bisedime me njerëzit që kurrë nuk i kam parë, me njerëz që kurrë nuk do t'i shoh dhe shpresoj të vazhdoj deri në ditën kur të më ndalet fryma. Kjo është e vetmja punë të cilën çdoherë e kam dashur.

(Përktheu: Gj. Osmani)

KLITHJA E PROFETIT

Mos pritni nga unë shpëtimin

Perëndia gjendet në shpirtin tuaj
Parajsa gjendet në zemrën tuaj
Ferri gjendet në mendjen tuaj
Satana gjendet në fjalën tuaj

Mos kërkoni nga unë amshimin
Jam vetëm busulla juaj

NJË DITË DO TË RRIETET BARI

Kujtimet janë fletë që shlyhen
Janë jehonë e largët e shiut
Janë gjethe që i luhatë era

kujtimet janë copa dheu
mbi të cilat rritet bari
edhe mbi mua

një ditë

PORTRET

Fytyra - vjeshtë
Flokët - gjethe që shushurijnë
Sytë - tallaz të shqetësuar
Katarakt që ndjell vërshimë

Klithja - këngë mjellme
Pritja - heshtje që vret
Fjala - zë heshtjeje
Heshtja - sinjal që thërret

Mendimet - sqota të tërbuara
Shikimi - rrymë që s'fal
Hija - sirenë e trishtuar
Gjurmët pështymë e tharë

Fytyra - vjeshtë
Flokët - gjethe që shushurijnë
Sytë - tallaz të shqetësuar
Dashuri - ëndërr e flijuar
Uragan që sjell vërshimë

DET I TRAZUAR

S'frikohen pulëbardhat nga tërbimi
Det i trazuar

As rimat e ëmbla Në vargjet e rrudhosura
S'kanë muzikalitet

Ikën fluturimthi në humbëtitë
Pulëbardhat
Krrokatjet shuan

Valë të vetmuara përpigën në ty
Det i trazuar

'92

MASHTRIMI

Frymon fillikat
në humbëtitat enigmatike
i mospërfillur

Imagjinon fundin
e fillit të shpresuar
i sfilitur

E në pelegrinin e vonuar
ecajakja e boshatisur peshon rëndë

Un-i
im i mashtruar

'93

***

ëndërr e zezë jeta
në këtë qeli të lagësht pa numër
ku me sy të përjargët vdekja
për vrimë të çelësit kundron

Ç'të bëjmë
Me se të mas kohën
Ditët
Orët
Minutat
Me vizitat ndëshkuese të vizitorëve të paftuar
Me pikat e gjakut që i spërkat muret
Me frymën e mushkërive të sëmura

E këtu gjithçka është e huaj në mënyrën e vet
Ajri vizionet e dyert e rënda
Taku i këpucëve të lustruara
Pasqyrë e vuajtjes së njerëzve

Këtu gjithçka është e imponuar në mënyrën e vet
Hapësira lëvizja iluzioni

DO TË VIJË NJË NJERI

Një ditë
Do të vijë një njeri
Thonë do të jetë i mirë

Do ta heq terrin
Nga nata ime

Atëherë unë nuk do të jem
Vetëm mashtrim

MOS I BESO DIELLIT

Mos i beso diellit
Njeri

Ai topti i zjarrtë
Djersitet në zenit

Ti nga uji je

Gjurmo thellësitë e liqenit
Mbarëso kaltërsinë e detit

Blatoji vargjet e lumit

Njeri
Mos i beso diellit

SYTË QË SHIKOJNË NË MUA

Sytë që shikojnë në mua
Janë të blertë
Dhe plot dritë

Sytë që shikojnë në mua
Janë të thellë
Sa deti të thellë

Sytë që shikojnë në mua
Janë dy gurë para të cilëve përkulem

Dhe nuk e kuptoj pse dridhem

**ASTRIT (GAFURR) BYTYÇI
(1975-1998)**

U lind në Ferizaj në vitin 1975. Shkollën fillore dhe të mesme i kreu në vendlindje, ndërsa në vitin 1994-95 filloi studimet në Fakultetin Filologjik në Prishtinë, në degën e Letërsisë dhe Gjuhës Shqipe, ku diplomoi si student i dhjetësheve. Sa ishte student, Astriti u dallua edhe si veprimtar i çështjes së lirisë së Kosovës, për çka ishte në shënjestër të policisë armike. Qysh herët u mor me poezi dhe me shkrime eseistike dhe publicistike. Bashkëpunoi me shumë revista e gazeta shqipe të kohës, ku publikoi shkrimet e veta.

Ishte mbështetës i luftës së UÇK-së dhe me kohë iu bashkua radhëve të saj për të përmbushur edhe misionin e ushtarit të lirisë deri më 14 dhjetor 1998, kur ra heroikisht në kufirin shqiptaro-shqiptar. Astriti hyri në historinë më të re kombëtare si dëshmor i kombit. Aktiviteti i Klubit letrar "De Rada" në Ferizaj, "Ora e Astritit" organizohet në shenjë nderimi ndaj veprimtarisë së tij letrare dhe patriotike.

VARRI I ÇUDITSHËM

Teodor KEKO

Në varreza filloi të binte muzgu dhe andej nga thellësia, djathtas, gjithmonë duke ecur diagonal hyrjes kryesore, flakariti një rozë ende e lehtë dhe Llani u kujtua për qiririn e pandezur në xhep, mirëpo as u kthye në kupën e dheut ta ndizte atë qiri e as e futi dorën në xhep ta nxirrte. Priti një herë të ndahej nga roja i parcelës C. Nuk e njihte njeriun përballë e s'donte të acarohet me të për punë zakonesh fetare e bestyt-nish, aq më tepër, që s'po e cyste e nxitonte gjë ta ndizte me vrap qiririn, se kujtesa nuk po i nxirrte ndonjë rregull, që thoshte se qiriri s'ta ndrit shpirtin, në u ndeztë natën e jo në muzg. Si të ndahem me këtë, po e ndez, e ndau mendjen Llani, pastaj futi dorën në xhep e nxori në vend të qiririt paketën e cigareve, i ra fundit të saj me ca goditje të gishtit të madh dhe ia zgjati tjetrit cigaret pa i prekur filtrat me gishtërinj. Mbase ishte manjak pas pastërtisë roja dhe pse t'ia bënte ters e zeher nderin.

-Urdhëro!-i tha me dorë të vendosur në zemër.

Atëherë e vuri re se rojtari ishte si xhind e shenjt bashkë, i shkëlqenin sytë, a thua i kishte bebëzat prej fosfori, dhe ta shihte ftohtë, me një mosbesim dijetari mes rrugaçësh.

Rojtari e mori cigaren dhe, tek po bëhej gati ta ndizte, e pyeti Llanin, që e futi paketën në xhep pa marrë një cigare për vete, se pse s'e ndezi dhe ai.

-Këtu brenda mureve nuk e ndez dot, -iu përgjigj Llani, -s'ma pranon shpirti. Matanë portës, po, -i tha.

Fjalët e ndërruan rojtarin. Andej djathtas, nën kodër, flakët e qirinjtë tani ngrohnin qiellin dhe varret dukeshin si pemët me perëndim në shpinë. Pastaj edhe ai vetë ngjau në atë sfond dridhës flakësh si monument i errët, pak i kërrusur, a thua mbronte tokën me strehën që i krijonte gjoksi.

-Mirë e ke, -i tha Llanit me një ton të vendosur.

-Është gjynah, po unë e ndiej se më falet. Të vdekurit e kanë lidhur jetën me mua dhe më kanë pranuar me të mirat dhe të këqijat që kam. Pastaj, ai që të mërzit nuk të detyron të mos ngushëllohesh. Mua më ka vvarë zoti tani që, kur shoh gur, them "ti do të bëhesh pllakë varri"...

Dukej se atë e vriste ndërgjegjja sa herë e ndizte cigaren brenda në varreza dhe mendohej t'ia mbushte mendjen vetes me çdo formë e mënyrë që ai, vetëm ai, të kuptohemi, nuk po bënte mëkat dhe Llani nuk e gërvishiti me plagën e kurorëzuar tashmë, vetëm i tha shpërfillshëm:

-Më duket se e paske një inat me ne të gjallët!

Tjetri u shtrembërua dhe iu dobësua pak drita e syve me flakën e çakmakut.

-Unë me të gjallët inat?! -bëri me një shpërfillje tipike për atë mashkullin e ndershëm e të ofenduar në palcë,

që kërcen i indinjuar e bërtet: "unë të bëj pazar me atë qelbësirë?!"

Ja, kështu u shpreh edhe ai, po Llani nuk e mori vesh tamam nëse rojtari i përçmoi të gjallët, apo pyetjen e tij. I hodhi një vështrim vetëtimthi vetes për të parë sa pis ishte brenda, atje te shpirti, ku merrte ngjyrë çdo vepër e sjellje e tij, po hoqi dorë nga ajo punë. Ç'ta prishte gjakun kot!

-Po ç'e mirë të ka sjellë këtej? -e pyeti rojtari, pastaj, tek pa çudinë tjetër tepër të lexueshme në portret të Llanit për atë "ç'e mirë në varreza?", shtoi se e mira më e madhe është të nderosh të vdekurin.

-Ata as shohin, as dëgjojnë, -bëri duke hapur dorën e djathtë drejt varreve të errëta tashmë, -domethënë, e bën nderin se je njeri që di të nderosh e jo se ta lyp interesi!

Kurse sytë i ndritnin edhe më. Duket, po bie nata tamam, mendoj turbull Llani, kurse me gojë tha shkoqur:

-Dua të ndërtoj një varr dhe më ka dërguar mua shtëpia të interesohem...

Ku e njeht Krenarin ti, trishtoi me vete Llani, çfarë drite ishte, si sytë e tu e kaluar një mijë herë, pastaj u përmend nga pyetja e ftohtë e tjetrit, se ç'moshë kishte i vdekuri, dhe iu

përgjigj gati po aq ftohtë:

-7 vjeç!

Nuk dëshironte të fliste me këtë shpirtkazzmë për engjëllin e vogël, për Krenarin e mrekullshëm që iu dilte për natë në ëndërr, sepse do ta fyente kujtimin e tij deri ku s'mbante më. E ku kishte ndjenja ky bari varresh? Gur i qenë bërë me kohë dhe, po t'ia ngulje sytë, si varr të dukej me atë flakën në supë. Mirëpo s'i hyri inati plotësisht, sepse e shtangu të gjithin e ia ndaloi gjithçka në mes zëri i lagur nga një ngashërim i brendshëm i rojtarit:

-Nuk i bëhet varr atij, o njeri!

-Pse? -u habit Llani dhe u drodh nga ideja se tjetri duhet të qe përlotur, përderisa sytë nuk i shkëlqenin më si pak çaste më parë.

-Po nuk i takon tokës ai, është fëmijë, -shpjegoi tjetri zëulët, gjithë ashtu i ngashëryer e i trishtuar.-

Ai është i pastër, -shtoi pastaj më qetësisht, -dhe pastërtia i takon qiellit, se bëhet diell e ajër e jetë!

Llani nuk u lidh krejtësisht nga kjo logjikë, rrinte e shihte si debil flakën e qirinjtë në supet e rojtarit, pastaj kundronte Krenarin, ylberin mahnitës, pastaj dhe diellin dhe mësuesin e materializmit në shkollë, që thoshte se sendet përbëhen nga

materia, dhe befasi filloi të besonte vërtet se këto mrekulli, si dielli dhe oksigjeni, ylberi dhe bora nuk mund të krijohen nga materiale ordinere e të rëndomta, që përbëjnë, fjala vjen, spinaqin, ose karrocën e plehrave.

-Po si t'ia bëjmë, sipas teje? -e pyeti Llani, -ta lemë pa varr? Ai s'ishte cigan!

Ra një heshtje e rëndë, dukej që tjetri nuk dëshironte të përgjigjej, ose u ndodh ngushtë nga pyetja e drejt-përdrejtë e që s'pranonte asnjë lloj kompromisi, dhe u kollit më shumë nga mëdyshja, sesa nevoja e trupit. Llani ia ndjeu një marrje fryme të plotë e të thellë dhe tha me vete se rojtari tani do t'i përgjigjej, pastaj e pa menjëherë si u drodh e u derdh në shpatullat e tjetrit ajo flakë qirinjtë, që dukej sikur ai e thithi brenda gjoksit me atë frymëmarrje.

-Ja si them unë, -foli më në fund rojtari.

Tani ishte tamam natë.

-Njeriu u mësua prej kohësh t'i bëj varr edhe të mirit, edhe të keqit. E di sa të poshtër prehen këtu, se po ndot gojën me të ikurit, që s'shahen? Plot! Ama, të gjithë kanë varre! Njerëzit e dinë këtë, se vetëm budallenj nuk janë. Kështu që i kapi zakoni i ndërtimit të varrit si lamtumirë e fundit me të vdekurit, dhe, me t'ia ndërtuar banesën e fundit, nuk shkelin më në varreza. Është hesap kjo punë: e do varrin, merre!

Tani, ti në punën tënde, unë në punën time. Me një fjalë, ku jemi parë bashkë! Ju çunit bëjini jo një varr, po një monument! Unë them, të mos e harroni, se ka qenë i pastër, i pamolepsur nga pislëqet!...

Dhe Llani e porositi varrin të madh e të rëndë, aq sa të vinte keq kur mendoje se mund t'ia shkallmonte arkivolin dhe eshtrat Krenarit të vogël, në një varr i çuditshëm, prej graniti të hirtë, vetëm pllakën ia porositi prej mermeri të zi dhe në atë natë kërkoi të shkruheshin me shkronja të arta ato fjalë që e bëne varrin të çuditshëm në atë vend ku s'ekziston çudia, siç është varreza publike, dhe që e kthyen varrin në vend pelegrinazhi, eliksir ngushëllimi për çdo humbje tragjike: "Këtu prehet Krenar Halimi, 1981-1988, ka qenë i pastër, i pamolepsur nga pislëqet". Ky varr i kushtoi Llanit 1250 lekë, po të kihet parasysht se 780 lekë iu faturua komplet varri, kurse me 470 Llanit iu desh të qeraste dy herë drejtorin e ndërmarjes së riparimeve, për ta marrë përsëri në punë mjeshtrin varrbërës, i cili u pushua në vend nga puna për shkrimin pa pikë përgjegjësie të atyre fjalëve ofenduese për ne njerëzit, në pllakën e varrit. Në të vërtetë, ai edhe mund ta hidhte lumin pa u lagur, sikur të pranonte propozimin e drejtorit të funeraleve për prishjen e shkronjave të pllakës, po nuk e bëri këtë.

Vetëm tundi kokën dhe tha:

-Unë nuk kam gënjyer, ai i pastër ishte! Në qoftë pis ndonjëheri nga ne, qoftë me shëndet, e atë djalin ta lërë të qetë në botën e vet!

GJAK TOKE

O racizëm! brengë shqetësuese
Për bastardët mosmirënjohës
Kush e urren zezakun
Turpëron origjinën e vetë!
Rrënjën e para-ligjërimit
Imagjinaria zgjohet
Nga thellësitë e trupit të zi.
Shpirt Perëndish infiltruar
Në materie ngjyrosur argjilë
Që del n'horizont qenësi kozmike,
Zezaku u metamorfozua
U integrua në çdo intimitet.
O nur poetik,
Për legjendat e përjetësisë mendoj
Mëdyshjet e pafundësisë
Zbulimet e absolutes,
Mbrojtësit rrenacakë
T'orakujve dhe të profetëve!
O gjak toke!
Univers fjalësh të harxhuara,
Tani jam vetë rrënja
E kronikave tua të shenjta.
Yjet m'i ushqejnë brigjet
Dhe lërojnë prani në mua.

DUART HYJNORE

E pashë rrufenë
Të pëlcat me mija shkrepitima
Aty ku dashuria në natën e vakët
Fshihej nga rrebeshi.
Përrenjtë me revoltë
Trandnin pasione,
Pendime dhe emocione
Me rrënoja të çuditshme.
I pashë duart e Isisës
T'i udhëheq fëmijët e humbur
Larg fatit të keq
Vdekjes dhe terri nave.
O përbetim amshimi i hijes time të vdekshme!
Dënesja m'i përzien harbimet
Me gjatësitë e bredhjeve.
O himn njerëzor i Shpirtit të pavdekshëm,
E kam zgjatur veshin drejt rënkimeve tona
Robëresha të vijzimeve t'mija!
Befas, qetësia e njeriut
E burgosur jehone provash
Më ka shkundulluar në zgjim vullkanesh
Me dridhmat e kozmosit.

GJAKU ARGJILOR

Ah! Shpirt origjine,
Ëndrra në shekuj
Shtrinë jetën tej n'Përjetësi.
Roja hap dyert
Në sfond bote të padukshme
Aty ku argjila i artit
Përzihet me fjalët e sanataditës.
Zezak, o Paraardhës i njeriut,
Perënditë të mbajnë Profet!
O ti që do krijosh njerëzimin shumësi,
Ngjyrash lloj-lloj
Rërat shtegtare lakmojnë
Tempujt, legjendat
Dhe vendet e shenjta t'namit tënd.
O Zezak! Ti je vetë fillimi,
Por edhe fund ëndrre i Perëndisë.
Ti u përvodhe në matricën e tokës
Kur puhia edhe e pakrijuar n'erë
Trandi malet.
Qielli i hapur n'agime ditësh
Sërish u mbyll në filigran t'gjakut tënd.

NILI

O Nil, burim hyjnish!
Ne i kërkuam frutat e epshit
Aty ku flautet dhe këngët,
Në dëgjim zemrash,
Krijonin qiellin e ri
Për tënden dashuri. Një gjuhë mike
Na dhuroi një frymë shprese.
Hëna e strukur pas reve,
Na i vijëzonte hijet
Me filigran agu
Në mes palmash.
Larg vullkanit sqimë,
E thithëm aromën e erës,
Duke soditur brigjet e shkreta
Fjalën e harruar. O mall,
Dyshimi sjell provën
Nga zhgënjimi i fjalëve!

RRUGA E PROFETËVE

Varret dhe piramidat e Mbretërve tanë
U vodhën, u përdhosën e u shkatërruan
Ndërsa erërat dhe grabitqarët
I shkulët obeliskët.
Ne s'pari e nisëm erën e syrgjynit
Nga përndjekja jonë luanët,
Leopardët, deshët dhe zhuzhingat
E ndoqën rrugën gjatë me vegulli magjepsur
Plot hidhërim, e gërryer vrer.
Bantu! O populli im! Kush na i di rrënjët?
Disave do t'ju thonë:
"Ata vijnë nga burimi i Nilit!
Të tjerëve, që ëndërrojnë për tokën begati,
Një erë shajnim i profetëve t'padukshëm vete,
Me fëshfëri valëve përmes pulëbardhave:
"Dëshmitarë t'orës parë t'njerëzimit,
Krijues të Nybisë dhe t'Egjiptit,
Gjatë sprovës kur thahej Saharaja,
Qofshin të mallkuar".

GJAK NJERIU

Zbutës të brigjeve të Nilit
Bantutë duke shkelur tokat hyjnore,
Ecin drejt përjetësisë,
Përqafojnë dritën e yjeve të larguar
Dhe nga thellësia e greminës gulfim
Sollën gjak jete njeriut t'hyjnizuar.
Kur erdhi ai që e pritnin të gjallët,
Rrethuar gjithandej me meteorë,
Dielli u struk në thellësinë e shikimit t'largët,
Profetët kthyen kokat mënjanë
Ndërsa mbretërit e bënë poet zemre
Priftërinjtë u tallën
Plot porosi për popujt.
Fjalëshumë të pashtershëm t'fjalës së shenjte
Atij i bënë prithe hata:
Fundi i predikimeve.

GJAK KOZMIK

O gjak kozmik, rrënojë agimi origjinal!
Koha ma ka zbutur frymën në thellësi shpirti.
Çastet e mia ndeshen n'erë përjetësie.
O Muntu, mishërim i diellit!
Në ijët tua kam matur qëndrimin e vdekjes.
Njeri i zbritur nga yjet e largëta,
I ndej dënesjet e fladit të mbrëmjes.
Rojtar nuskash e shpjegues enigmash,
Ja ku më ke edhe ndërtimtar me gurë
Në tokë shtegtimi.

XIXA

Obelisk i qytetit të Diellit,
Përjetim i fuqishëm qëndrimi vertikal,
Që tërheq vëzhgimin e dritës hyjnore,
Hajmali që nga tempujt përzë
Forcat e errëta
Ti je në vijën tonë.
Kështu, je lidhje njeriu
Me forca kozmike.
Shpirti i origjinës rri te ti
Që shpirtat na i çon n'amshim.
Shiu në tokat tona
Grurin e mugullon me dashuri
Po aq të dhembshur sa kujtesa jonë.
O gjak Perëndish!
O gjak Faraonësh!
Po vigjilijë përmby xixë
Të rilindjes bantu.

(Nga frëngjishtja Xhevat Halili)

VRASJA E ARTISTIT TË VËRTETË

Arti për art, zbavitja e një artisti të vetmuar, është me të drejtë arti artificial i një shoqërie të rreme e abstrakte

Albert KAMY

Sot vlera më e përgojuar është ajo e lirisë. Disa njerëz të cekët (gjithmonë kam menduar se ka dy lloj mençurish, mençuria e zgjuar dhe zgjuarsia

e trashë) kanë nxjerrë doktrinën se ajo nuk është tjetër, veçse një pengesë në rrugën e progresit të vërtetë. Por ka qenë e mundur të thuhet budallallëqe kaq të mëdha, sepse për njëqind vjet shoqëria tregtare e ka përdorur lirinë në mënyrë përjashtuese e të njëanshme, e ka konsideruar atë si një të drejtë e jo si detyrë, dhe nuk ka pasur frikë të vendoste një liri në parim në shërbim të një shtypjeje që mbretëronte në të vërtetë. Duke u nisur nga ky fakt, përse të habitemi nëse kjo shoqëri nuk i ka kërkuar artit të jetë një instrument çlirim, por një ushtrim pa pasoja të mëdha dhe një zbavitje e thjeshtë. Tërë ajo botë që karakterizohet nga kokëçarjet për shkak të parave, por mbi të gjitha nga taksiratet për shkak të dashurisë, gjatë shume vitesh ishte e kënaqur me shkrimtarët e saj mondanë dhe me artin më pa vlerë që mund të ekzistonte, ai për të cilin Oskar Uaildi, duke menduar për veten e tij përpara se të

kishte njohur burgun, thoshte se vesi më i keq ishte të qenit i sipërfaqshëm. Fabrikuesit e artit (ende nuk kam thënë artistët) e Evropës borgjeze, përpara dhe pas 1900, kanë pranuar në këtë mënyrë papërgjegjshmërinë, pasi papërgjegjshmëria nënkuptonte një shikëputje rraskapitëse nga shoqëria e tyre (ata që janë shikëputur me të vërtetë quheshin Rembo, Niçe, Strinberg dhe të gjithë e dimë shumë mirë çmimin që kanë paguar). Teoria e artit për art, që në fakt nuk është tjetër veçse marrja përsipër e kësaj papërgjegjshmërie, i përket kësaj epoke. Arti për art, zbavitja e një artisti të vetmuar, është me të drejtë arti artificial i një shoqërie të rreme e abstrakte. Kurorëzimi i tij i logjikshëm është arti i salloneve ose arti tërësisht formal, i cili ushqehet me preciozitetet e abstraksione dhe që ka si rezultat shkatërrimin e çdo realiteti. Disa vepra, ashtu si dhe disa njerëz të mrekullojnë, por në të njëjtën kohë ka edhe shumë shpikje të ndyra që

dëmtojnë shumë të tjerë. Si përfundim, arti krijohet jashtë shoqërisë dhe shikëputet nga rrënjët e saj të gjalla. Pak nga pak, ndonëse në majë të suksesit, artisti është vetëm, ose të paktën njihet nga kombi i tij vetëm me ndërmjetësinë e shtypit të gjerë apo radios, që do të japin për të një ide të përshtatshme e të thjeshtuar. Me specializimin e artistit, bëhet i nevojshëm edhe vulgarizimi. Kështu, shumë e shumë njerëz do të kenë përshtypjen se e njohin një artist të caktuar të epokës sonë, meqë kanë mësuar nga gazetatat se ai rrit kanarina ose se nuk martohet asnjëherë për më tepër se gjashtë muaj. Sot të jesh i famshëm do të thotë të të admirojnë ose të të urrejnë, pa të lexuar. Çdo artist që do të jetë i famshëm në shoqërinë tonë, duhet të dijë se nuk është ai që do të jetë i tillë, por dikush tjetër me emrin e tij, i cili nuk do të ketë asgjë të përbashkët me të dhe ndoshta do të vrasë një ditë brenda tij artistin e vërtetë.

MBI LEXIMIN

FJALËT OSE IMAZHET

Orhan PAMUK

Të mbash një libër në xhep ose në çantë, veçanërisht në kohë trishtimi, do të thotë zotërosh një botë tjetër, një botë që mund të të sjellë lumturi. Gjatë rinisë sime të palumtur, mendimi për një libër të tillë, një libër që mezi prisja ta lexoja, ishte ngushëllimi që më ndihmoi gjatë ditëve të shkollës, pasi gogësija aq shumë sa sytë më mbusheshin me lot, kurse më vonë në jetë, kjo më ndihmoi të shtyja deri në fund takimet e mërzitshme ku më duhej të merrja pjesë ngaqë isha i detyruar ose nga dëshira për të mos u treguar i pasjellshëm. Më lejoni të rendit ato arsye që e bëjnë leximin për mua atë që është, jo për shkak të punës apo për të më ngritur moralisht, por për kënaqësi: 1. Është tërheqja ndaj asaj bote tjetër që përmen- da më herët. Mund ta shihni si arratisje. Edhe nëse ndodh vetëm në imagjinatën tënde, është sidoqoftë arratisje e mirë nga trishtimi i jetës së përditshme dhe mundësi për të kaluar ca kohë në një botë tjetër. 2. Midis moshës gjashtëmbëdhjetë dhe njëzet e gjashtë vjeç, leximi ishte thelbësor në përpjekjet e mia për të krijuar diçka nga vetja, për t'u bërë më i vetëdijshëm, dhe kësaj për t'i dhënë formë shpirtit tim. Çfarë njeriu duhej të isha? Cili ishte kuptimi i botës? Sa larg mund të arrinin mendimet, interesat, ëndrrat e mia, tokat që mund të shihja me sytë e mendjes? Ndërsa ndiqja jetën, ëndrrat dhe përsiatjet e të tjerëve në tregimet dhe esetë që shkruanin, e dija se do t'i ruaja ato që lexoja si përjetimet më të thella të kujtesës time dhe kurrë s'do t'i harroja, ashtu si një vogëlush s'harron kurrë çastin kur sheh për herë të parë një pemë, një gjethë, një mace.

Me njohuritë që grumbulloja nga leximet, do të përvijoj rrugën time drejt moshës madhore. Duke përqafuar një optimizëm të tillë femënor për ta krijuar dhe formësuar veten time, leximi gjatë atyre viteve ishte veprimtari e dëndur dhe e gjallë e cila ma nxiste fort imagjinatën. Por tani pothuajse nuk lexoj kurrë në këtë mënyrë, dhe mbase kjo është arsyeja pse lexoj shumë më pak. 3. Një tjetër gjë pse leximi më jep kaq shumë kënaqësi është vetëdija. Kur lexojmë, është një pjesë e mendjes tonë që bën qëndresë ndaj zhytjes totale në tekst dhe na lavdëron që kemi marrë përsipër një detyrë kaq të rëndësishme dhe intelektuale: me fjalë të tjera, leximin. Proust-i e kuptoi shumë mirë këtë. Ekziston, ka thënë ai, një pjesë e jona e cila mbetet

jashtë tekstit për të soditur tryezën në të cilën jemi ulur, llambën që ndriçon pjatën, kopshtin përreth nesh, ose pamjen më përtej. Kur i vërejmë gjëra të tilla, në të njëjtën kohë po shijojmë vetminë dhe fuqinë e imagjinatës tonë dhe lavdërojmë veten që arrijmë të zotërojmë thellësi më të mëdha se ata që nuk lexojnë. E kuptoj se si një lexues, pa e tepruar, e lavdëron veten, por nuk i duroj shumë ata që vetëlëvdohen me krenari. Kjo është arsyeja pse kur flas për jetën time të leximit, duhet ta them menjëherë: Nëse kënaqësitë që i përshkruaj si 1 dhe 2 ishin kënaqësi që mund t'i gjeja në një film, në televizion apo media të tjera, ndoshta do të lexoja më pak libra. Ndoshta një ditë do të jetë e mundur. Por mendoj se do ta kisha shumë të vështirë.

Kjo sepse fjalët (dhe veprat e letërsisë që ato krijojnë) janë si uji apo si milingonat. Asgjë s'mund të depërtojë në të çarat, vrimat dhe zbrazëtiet e padukshme të jetës kaq shpejt dhe kaq plotësisht sa fjalët. Janë këto të çara ku para së gjithash gjendet thelbi i gjërave, gjërat që na bëjnë kureshtar për jetën, për botën, dhe është letërsia e mirë që i zbulon para së gjithash ato. Letërsia e mirë është si një këshillë e mençur që duhet të jepet, dhe si e tillë ajo ka të njëjtën brerorë të nevojës që kemi për lajmet e fundit; kjo është kryesisht arsyeja pse ende varem prej saj. Por mendoj se do të ishte e gabuar të flisnim për këtë kënaqësi, si kundërvënie ose garë me kënaqësinë e shikimit, të të parit. Kjo mund të ndodhë sepse, midis moshës shtatë dhe njëzet e dy vjeç, kam dashur të bëhem piktor dhe i kalova ato vite duke pikturuar në mënyrë të ngulmët. Për mua, të lexosh do të thotë të krijosh versionin tënd të filmimit mendor për një tekst. Mund ta ngremë kokën nga faqja për të çlodhur sytë në një foto mbi mur, në një peizazh jashtë dritares ose në pamjen më përtej, por këto gjëra s'hyjnë tek mendja jonë: Ne jemi akoma të push-tuar nga filmimi i botës imagjinare të Librit. Për ts parë botën e imagjinuar nga autori, për ta gjetur lumturinë në atë botë tjetër, duhet të vihet në lëvizje imagjinata. Duke na dhënë përshtypjen se nuk jemi vetëm spektatorë të një bote imagjinare, por deri diku krijuesit e saj, një libër na jep lumturinë e krijuesit të veçuar nga bota. Dhe është kjo lumturi e veçimit që e bën leximin e librave, leximin e veprave të mëdha të letërsisë, kaq ngashënjyes për të gjithë dhe kaq thelbësor për shkrimtarin. (Nga anglishtja: Granit Zela)

KUR XHOJSI I SHKRUANTE IBSENIT

Ju shkruaj për t'ju përsëritur me rastin e ditëlindjes së shtatëdhjetë e tretë dhe për të bashkuar zërin tim me atë të dashamirësve tuaj në të gjitha vendet. Ndoshta e mbani mend se menjëherë pas botimit të dramës tuaj më të fundit Kur të zgjohemi nga të

vdekurit, një vlerësim i saj u shfaq në një nga revistat letrare angleze, The Fortnightly Review, me emrin tim. E di që e keni parë sepse pak kohë më pas, zoti Uilliam Arçer më shkroi dhe më tha se në një letër që kishte marrë nga ju disa ditë më parë, ju kishit shkruar, "Kam lexuar ose thënë më saktë kam lëçitur rrokje për rrokje një recension në The Fortnightly Review nga zoti Xhejms Xhojs i cili është shumë dashamirës dhe për të cilën do të doja shumë ta falënderoja autorin sikur të kisha njohuri të mjaftueshme të gjuhës". (Njohja ime e gjuhës suaj s'është, siç e shihni, e shkëlqyeshme, por besoj se do të jeni në gjendje të deshifroni kuptimin e asaj që po ju shkruaj.) E kam të vështirë ta përkthoj se sa i prekur isha nga mesazhi juaj. Unë jam djalë i ri, shumë i ri dhe mbase rrëfim i gjërave të tilla kaq shkoqur do t'ju bëj të buzëqeshni. Por jam i sigurt se nëse i ktheheni jetës suaj në kohën kur ishit student në universitet siç jam unë, dhe nëse mendoni se çfarë do të thoshte për ju të kishit fituar një fjalë përsëritëse nga ai që në vlerësimin tuaj zë një vend aq të lartë siç zini ju për mua, do ta kuptoni ndjenjën time. Vetëm për një gjë pendohem, që një

artikull i paarrirë dhe i nxituar ju ka tërhequr vëmendjen, në vend të diçkaje më të mirë dhe më të denjë për lavdërimin tuaj. Mund të mos ketë pasur ndonjë marrëzi të qëllimshme në të, por me të vërtetë s'po e zgjas më. Mund të jetë e bezdisshme ta kesh veprën tënde në mëshirën e djelmoshave, por jam i sigurt që do të parapëlqenit rrëmbimin e një djaloshti kundrejt paradokseve pa nerv, dhe "me kulturë". Çfarë t'ju them më shumë? E kam shqiptuar zëllartë emrin tuaj në mënyrë sfiduese këtu në kolegji ku ai ishte ose i panjohur ose pak i njohur dhe shumë zbehtë. Kam shpallur për ju vendin që meritoni në historinë e dramës. Kam vënë në spikamë atë që, siç më dukej, ishte përsosmëria juaj, fuqia objektive. Mëtimet tuaja të vogla, satira, teknika dhe harmonia orkestrale, këto, gjithashtu, i çova përpara. Mos mendoni se jam adhures i heronjve. Nuk jam. Dhe kur kam folur për ju në forume, debate dhe takime të kësaj natyre, kam detyruar të tjerët të tregojnë vëmendje ndaj jush por jo me ligjëratë pa vlerë. Por gjithmonë gjërat më të dashura i mbajmë për vete. S'u kam treguar atyre se çfarë më lidhi me ju. S'u kam thënë se sprovat e jetës tuaj më mbushnin me

krenari, betejat tuaja, me frymëzim, jo betejat e dukshme materiale, por ato që u zhvilluan dhe u fituan nga mendja juaj, si zgjidhja juaj e vullnetshme për të zbuluar sekretin e jetës, kjo më dha zemër ashtu si indiferenca juaj absolute ndaj kanoneve publike të artit, miqve dhe doktrinave duke gjetur dritën e heroizmit të brendshëm. Dhe kjo është arsyeja pse po ju shkruaj. Vepra juaj në tokë po i afrohet fundit, jeni afër heshtjes. Për ju po errësohet. Shumë shkruajnë për gjëra të tilla, por s'i njohin. Ju vetëm e keni hapur rrugën, megjithëse keni shkruar aq larg sa keni mundur, deri në fund të "John Gabriel Borkmanit" dhe të vërtetës së tij shpirtërore – sepse drama juaj e fundit qëndron, sipas meje, më vete. Por jam i sigurt që iluminizmi më i lartë dhe më i shenjtë qëndron – përpara. Si njëri nga nga brezi i ri për të cilin keni folur, ju përsëritës, jo me përlulesi, sepse unë jam i errët dhe ju në shkëlqim, jo me trishtim sepse ju jeni një plak dhe unë një i ri, jo me guxim të tepërt, as me sentimentalizëm, por me gëzim, me shpresë dhe me dashuri, ju përsëritës.

Juaji sinqerisht, Xhejms A. Xhojs

Letra e nënës për Artur Shopenhauerin

PËRPIQU TË BËSH PAQE ME VETEN

Joana Shopenhauer vendos të çlirojë të birin nga detyrimi atëror për të vazhduar profesionin familjar prej tregtari. Instrumenti ishte një letër profetike, të cilën ajo ia drejtoi Artur Shopenhauerit, më 28 mars të vitit 1807, dy vjet pas vdekjes së babait të tij. Filozofi gjerman, Shopenhauer, në moshë të thyer do shkruante se pasi përfundoi së lexuari letrën, derdhi lot.

I dashur Artur,

Toni serioz dhe i qetë i letrës tënde, më datë 28 mars, që shkoi nga mendja jote tek e imja, më zgjoi dhe zbuloi se mund të jesh duke marrë një rrugë në drejtim të kundërt me prirjen tënde!

Prandaj unë nuk duhet të lë gurë pa lëvizur që të të shpëtoj, sado e mundur që të jetë kjo; unë e di çfarë do të thotë të jetosh një jetë të përsëritë për shpirtin dhe, nëse është e mundur, dua të ta kursej, bir i dashur, këtë fatkeqësi.

Oh i dashur, i dashur Artur, përse zëri im pati kaq pak peshë, ajo që ti dëshiron tani ishte, në fakt, dëshira ime më e flaktë, sa shumë u përpoqa që ta bëja realitet, pavarësisht të gjitha atyre që u thanë kundër meje... nëse ti nuk dëshiron të ndjekësh rregullin e nderuar filistin, unë, Arturi im i dashur, vërtet që nuk dua të vendos ndonjë pengesë në rrugën tënde; vetëm ty të takon që të kërkoj rrugën tënde dhe ta zgjedhësh atë.

Më pas, unë do të të këshilloj dhe të ndihmoj aty ku është e mundur dhe si të mundem. Në fillim, përpiku që të bësh paqe me veten...Mbaj mend, duhet të zgjedhësh studime që të premtojnë një rrogë të mirë, jo vetëm sepse është e vetmja mënyrë me të cilën ti mund të jetosh, pasi ti nuk do jesh ndonjëherë aq i pasur, saqë të mund të jetosh vetëm në saje të trashëgimisë.

Nëse e kë bërë zgjedhjen tënde, më trego cila është, por ti duhet që ta marrësh këtë vendim vetë... nëse ndjen se kë fuqinë dhe zemrën për ta bërë këtë, unë me dëshirë do të të jap një dorë. Por mos imagjino që jeta e një njeriu tepër të mësuar është shumë e këndshme. Unë e shoh tani përreth meje Artur. Është një jetë e lodhshme, me probleme, një jetë plot

punë; bukuria qëndron vetëm në kënaqësinë që ajo sjell si punë; njeri nuk pasurohet me të; si shkrimtar, njeriu merr me vështirësi atë që nevojitet për mbijetesë... Që të jesh në gjendje të nxjerrësh jetesën duke qenë shkrimtar, duhet që të jesh në gjendje që të nxjerrësh diçka të shkëlqyer... Tani më tepër se kurrë ka nevojë për mendje të shkëlqyer.

Artur, mendo për këtë gjë me kujdes dhe zgjidh, por më pas qëndro i vendosur; lër që këmbëngulja jote të mos tepet asnjëherë dhe ti me siguri që do ta arrish qëllimin tënd. Zgjidh atë që dëshiron... por me lot në sy të përgjrohëm, që mos ta gënjesh veten. Trajtoje veten me seriozitet dhe ndershmëri. Mbarëvajtja e jetës tënde është në rrezik, sikurse dhe lumturia e ditëve të mia të fundit, sepse kam shpresë, që vetëm ti dhe Adela mund të zëvendësoni rininë time të humbur. Nuk mund të duroj që ti të mos jesh i lumtur, veçanërisht nëse duhet të fajësoj veten që e lashë këtë fatkeqësi të ndodhte, për shkak të përlulesisë time.

Më kupton, Artur i dashur, që ti je i shtrenjtë për mua dhe unë dua të të ndihmoj me çdo gjë. Më shpërble me vetëbesimin tënd dhe që pasi të kesh ndarë mendjen të ndjekësh këshillën time në përmbushjen e zgjedhjes tënde. Dhe mos më lëndo duke u treguar rebel. Ti e di që unë nuk jam kokëfortë. Unë i kuptoj argumentet dhe nuk do të kërkoj ndonjë gjë nga ty, që nuk do jem në gjendje ta mbështes me argumente...

Adieu, i dashur Artur, posta është urgjente dhe gishtat po më dhëmbin. Mendohu për të gjitha gjërat që të dërgoj dhe të shkruaj dhe m'u përgjigj shpejt.

Nëna jote, J. Shopenhauer

FILLIMI

Në fillim librin e lexojmë ngadalë e me hezitim. Ekzistojnë shumë informacione të reja që duhet t'i pranojmë e t'i mbajmë në mend, si emrat e personazheve, marrëdhëniet e afërsisë dhe lidhjes, hollësitë kontekstuale të kohës dhe të vendit, pa të cilat nuk mund të ndiqet rrëfimi

David LODGE

E pashme, e zgjuar dhe e pasur, me një shtëpi të rehatshme e me natyrë të hareshme, Emma Udhaus gëzonte bekimet më të mira të jetës. Kishte ardhur në këtë botë njëzet e një vjet më parë dhe vështirë se e kishte njohur ligëshmimin a brengën. Ajo ishte më e vogla e dy bijave të një babai shumë të dhembshur e zemërbutë. Pas martesës të së motrës, ishte bërë zonjë e shtëpisë atërore në një moshë shumë të re. Meqenëse e ëma i kishte vdekur prej kohësh, ajo ruante një kujtim të vagullt të përkëdheljeve të saj. Vëdin e nënës e kishte zënë një guvernante, grua e shkëlqyer, dashuria e së cilës kishte qenë thuar se ajo e një nëne.

Për gjashtëmbëdhjetë vjet zonjusha Tejlor kishte qenë pjesë e familjes Udhaus më tepër si mike sesa si guvernante, shumë e dashur me të dyja vajzat, por më së shumti me Emën. Afërsia midis tyre ngjante më tepër si lidhje motrash. Edhe përpara se zonjusha Tejlor ta linte zyrtarisht detyrën e guvernantes, butësia e karakterit të saj nuk e kishte lejuar t'u vinte asnjë rregull. Kur edhe gjurma e fundit e autoritetit ishte zhdukur prej kohësh, ato kishin jetuar si mikeshë, madje me një dashuri të ndërsjellë. Por Emma bënte ç'i donte qejfi; respektonte mendimin e zonjushës Tejlor, por, para se gjithash, vepronte me kokën e vet. Në të vërtetë, ana negative e Emës ishte se vepronte më shumë sesa duhej me kokën e vet, si dhe prirejta lartësonte veten pak më tepër; këto ishin të metat që kërcënonin t'i turbullonin gëzimet e saj të shumta. Megjithatë, tani për tani rreziku ishte i papërfillshëm dhe këto të meta nuk mund të shiheshin kurrsesi si fatkeqësi për të. Por, ia behu brenga, një brengë e lehtë, por jo në trajtën e një brettjeje të pakëndshme ndërgjegjeje. Zonjusha Tejlor u martua. (JANE AUSTEN, Emma - 1816)

KUR FILLON ROMANI? Kjo pyetje, pothuajse, është po aq e vështirë për t'u përgjigjur sa edhe pyetja se kur embrioni i njeriut bëhet person? Natyrisht, krijimi i romanit rrallë fillon me shkrimin ose shtypjen e fjalëve të para. Shumica e shkrimtarëve bëjnë disa punë preliminare edhe nëse kjo është vetëm në kokat e tyre. Shumë prej tyre e përgatitin terrenin me kujdes me javë ose muaj. Ata krijojnë diagrame të intrigës, hartojnë CV-të e personazheve, mbushin fletoret me ide, ngedise, situata e shaka për t'i nxjerrë më pas në procesin e krijimit. Çdo shkrimtar e ka mënyrën e vet të punës. Henry Jamesi, për romanin *Plaçkat e Poyntonit*, mbante shënime aq të gjata dhe po aq interesante sa edhe romanin përfundimtar. Me sa e di unë, Muriel Spark e mendonte konceptin e romanit të ri dhe nuk shkruante asnjë shkronjë në letër derisa ta gjente titullin e pranueshëm dhe fjalinë hyrëse.

Megjithatë, për lexuesin romanit gjithmonë fillon me fjalinë hyrëse (që, natyrisht, mund të mos jetë fjalja e parë e shkruar nga romancieri). Dhe pastaj fjalinë tjetër dhe fjalinë pas saj... kur përfundon fillimi i një romanit është, gjithashtu, një pyetje tjetër e vështirë për t'u përgjigjur. A është paragrafi i parë, faqet e para apo kapitulli i parë? Sido që të përcaktohem, fillimi i një romanit është pragu që ndan botën reale ku jetojmë nga bota imagjinare e romancierit. Prandaj, siç thotë një frazë, ai duhet të "na tërheqë". Kjo nuk është detyrë e lehtë, sepse në ende nuk jemi mësuar me tonin e zërit të

autorit, gamën e fjalorit, shprehitë sintaksore. Në fillim librin e lexojmë ngadalë e me hezitim. Ekzistojnë shumë informacione të reja që duhet t'i pranojmë e t'i mbajmë në mend, si emrat e personazheve, marrëdhëniet e afërsisë dhe lidhjes, hollësitë kontekstuale të kohës dhe të vendit, pa të cilat nuk mund të ndiqet rrëfimi. A do t'ia vlejë gjithë kjo përpjekje? Shumica e lexuesve lexojnë disa faqe para se ta kapërcëjnë prapë. Megjithatë, në dy shembujt e paraqitur këtu, hezitimi është i vogël ose inekzistent. "Pushtohemi" me fjalinë e parë të secilës pjesë. Hyrja e Jane Austenit është klasike: e qartë, e matur, objektive, me implikime ironike të stilit të fshehur nën dorashkën elegante kadife. Me sa delikatesë fjalja e parë e ndërton heroinën në tatëpjetë. Kjo do të duhej të ishte në kundërvënien me rrëfim të Hirsushes, triumfin e heroinës së nënvlerësuar, që dikur ngacmonte imajzinatën e Jane Austenit nga Krenaria dhe paragjykimin të Parku të Mansfieldit. Emma është princeshë që, përpara se ta gjejë lumturinë e vërtetë, duhet të përulet. "E pashme" (në vend të fjalës së zakonshme atraktive apo bukuroshe - aludon vullnetin mashkullor për pushtet, mbase, epitimet androgjen), "e zgjuar" (term ambig për inteligjencë që, nganjëherë, përdoret në mënyrë nëncruese, "shumë e zgjuar për të mirën e vet") dhe "e pasur", me gjithë asociacionet biblike dhe proverbiale mbi rreziqet morale të pasurisë: këta tre rreziqet, të kombinuar kaq hollë (në theks dhe fonologji - përpikuni t'i rëndituri) përmbledhin mashtrimin e, "gjoja", kënaqësisë së Emës. Pasi ka jetuar për "gati njëzet e një vjet në një botë me shumë pak për t'u shqetësuar apo mërzi-tur", ajo është e gatshme të zgjojë. Emma, pothuajse njëzet e njëvjeçare, moshë tradicionale e pjekurisë, tani duhet të marrë përgjegjësi për jetën e saj dhe, për një grua në shoqërinë borgjeze të fillim-shkullit nëntëmbëdhjetë, kjo do të thoshte të vendoste nëse dhe me kë do të martohej. Emma është e lirë në këtë aspekt sepse ajo tashmë është "zonjë" shtëpie, rrethanë që ka ushqyer arrogancë, meqë është rritur nga një guvernante që i ka dhënë dashurinë e nënës, por (sipas nënkuptimit) jo disiplinën e nënës.

Kjo vërehet edhe më prerë në paragrafin e tretë por, në të njëjtën kohë, mjaft interesant, në diskutim fillojmë ta dëgjojmë zërin e Emës si dhe zërin e matur e objektiv të narratorit. "Afërsia midis tyre ngjante më tepër si lidhje motrash". "Ato kishin jetuar si mikeshë...". Në këto fraza duket se e dëgjojmë përshkrimin e vetëkënaqur të Emës për marrëdhënien e saj me guvernantën, përshkrim që e lejonte të bënte "ç'i donte qejfi". Struktura ironike e përfun-

dimit të paragrafit, "respektonte mendimin e zonjushës Tejlor, por, para se gjithash, vepronte me kokën e vet", balancën simetrikisht dy deklarime logjikisht të papajteshme dhe kështu tregohet e meta e karakterit të Emës që shprehet në mënyrë eksplicite nga narratori në paragrafin e katërt. Pas martesës së zonjushës Taylor, fillon rrëfimi i vërtetë: e privuar nga shoqëria dhe nga këshillat e pjekura të zonjushës Taylor, Emma merr një ndihmë të re, Harrietën, e cila inkurajon kotësinë e saj dhe në emër të saj jepet pas një intrige mblesërie me rezultat katastrofik.

Fjalja e famshme hyrëse e Ford Madox Fordit është marifet i pastër që kap vëmendjen e lexuesit. Ai, praktikisht, na tërheq mbi prag për jake. Rrëfimi pothuajse menjëherë përfaqon karakteristikën moderne: është i paqartë, indirekt dhe shpreh ankth për zbulimin e së vërtetës. Kush na drejtohet? Ai shkruan anglisht, por nuk është anglez. Ai njih çiftin anglez që është subjekt i "rrëfimit më të dhembshme" për nëntë vjet, megjithatë pretendon se "nuk di asgjë" për anglezët deri në çastin e rrëfimit. Fjalja e parë "që e kam dëgjuar" sugjeron se ai do ta rrëfejë rrëfim të dikujt tjetër, por menjëherë nënkuptohet se narratori dhe, mbase, gruaja e tij, ishin edhe vetë pjesë e saj. Narratori i një *Ashburnhamët nga afër* - dhe aspak. Këto kundërvënien racionalizohen si efekt i anglicitetit, pabarazisë midis pamjes dhe realitetit në sjelljen e klasës së mesme angleze; kështu, ky fillim ka një notë ngjashmërie tematike me atë të Emës, ndonëse është më tragjik sesa argëtues në nën-tonet paralajmëruese. Fjala "e dhembshme" përsëritet në fund të paragrafit dhe fjalja tjetër kyçe "zemër" (dy nga personazhet supozohet se kanë probleme me zemër, të gjithë kanë jetë të çrregullt emocionale), futet në fjalinë e parafundit.

E kam përdorur metaforën e dorashkës për ta përshkruar stilin e Jane Austenit, stil që pjesërisht shtretit autoritativ duke iu shmangur metaforës (metafora është figurë poetike e fjalës, në kundërvënien me arsyen dhe e kuptimin e përgjithshëm). Në fakt, e njëjta metaforë e dorashkës gjendet në paragrafin hyrës të *Usharit të mirë*, megjithëse me një kuptim tjetër. Këtu ajo shënon sjelljen e njerëzishme shoqërore, sjelljen e lirshme, por të përmbajtur, që shkon me begatinë dhe shijen e hollë (dorashka "e butë" specifikohet), por aludon fshehtë mashtroese ose "mbulim". Disa enigma që ngrihen në paragrafin e parë shpjegohen shpejt - për shembull, informacioni se narratori është amerikan që jeton në Evropë. Mirëpo në këtë rrëfim shumë të dhembshme, çështje vendim-

tare do të jenë: besueshmëria e dëshmisë së tij dhe shtirja e vazhdueshme e personazheve të tjerë.

Sigurisht ekzistojnë pafund mënyra të tjera për ta nisur romanin. Duke e shfletuar këtë libër, lexuesi do të ketë mundësi të shohë disa sosh, sepse shpesh kam zgjedhur paragrafin hyrës të romanit ose të tregimit të ilustron aspekte të tjera të artit fikcional (hyrja më kurse nga detyrimi ta përmbledh intrigën). Por, ndoshta, ia vlen të përmendim edhe vargun e mundësive. Romani mund të fillojë me një përshkrim të sfondit të peizazhit ose pamjes së qytetit si ambient kryesor i rrëfimit, siç e quan kritika e filmi, miseen-scène (mizenskena): për shembull, përshkrimi i zymtë i Egdon Heathit në hyrje të romanit të Thomas Hardyit *Kthimi i vendësit*, ose rrëfimi i E. M. Forsterit për Chandraporein në prozën elegante, udhërrëfyese, urbane, në hapje të *Një udhëtim në Indi*. Romani mund të fillojë në mes të bisedës, si në *Një grusht pluhur* të Evelyn Waughit, apo në veprat idiosinkratike të Ivy Compton Burnettit. Mund të fillojë me një vetëprezantim të narratorit, Më quaj Ishmael (Mobi Dik i Herman Melvilleit), ose duke mos respektuar traditën letrare të autobiografisë: "...gjëja e parë që, ndoshta, dëshironi ta dini, është se ku kam lindur, si ka qenë fëmijëria ime e djallosur, si ishin zënë prindërit e mi dhe gjithçka para se të vija unë, gjithë ajo broçkull e David Coperfieldit, por nuk dëshiroj të hyj andej" (J. D. Salinger's, *Rojë në thekërishte*). Romancierit mund të fillojë me një reflektim filozofik - "E kaluara është vend i huaj: atje bëhen gjërat ndryshe" (L. P. Hartley, *Ndërrhyrësi*), ose personazhi vihet në rrezik ekstrem që në fjalinë e parë: "Hale e dinte se dëshironin ta vrisnin tri orë para se të mbërrinte në Brighton" (Graham Greene, *Shkëmbi i Brightonit*). Shumë romane fillojnë me një "rrëfim kornizë" që shpjegon se si u zbulua rrëfimi kryesor ose e përshkruan atë duke ia rrëfyer një audience fikcional. Në veprën Zemra e errësirës të Conradit narratori anonim e paraqet Marlowin duke ia rrëfyer përvojat e Kongos një rrethi miqsh të ulur në kuvertën e gomones në grykëderdhjen e Temzës ("Dhe edhe ky", fillon Marlow, "është një nga vendet më të errëta të tokës"). Shtrëngimi i vidhës i Henry Jamesit përbëhet nga kujtimet e një gruaje të ndjerë, e cila u lexohet me zë të ftuarve në një festë në fshat, që argëtohen me rrëfime fantazmash dhe përballen me pasojat e padëshiruara. Kingsley Amis e fillon rrëfim të fantazmave, Njeriu i gjelbër, me një pastish argëtues të Udhëzuesit për ushqim të mirë: "Posa të kaptohet habia e gjetjes së një bujtine në më pak se 40 milje nga Londra - dhe 8 nga M1 - do të mahniteni me vlerën e tarifës së barabartë angleze...". Italo Calvino të Nënë një natë dimri një udhëtar, nis kështu: "Jeni gati ta filloni leximin e romanit të Italo Calvino, Nënë një natë dimri një udhëtar. Zgjimi i Fineganit i James Joyceit nis në mes të fjalës: "rrjedhës së lumit, përtej Evës dhe Adamit, nga devijimi i bregut në lakoren e gjirit, kthen ciklin vizios përsëri në Kështjellën Howth dhe Environ". Fragmenti i munguar e mbyll librin: "Rrua e vetme e fundit e dashur e gjetë e" - duke na kthyer kështu sërish në fillim, si sikli i ujit në natyrë, nga lumi në det në re, në shi në lumë dhe si produkt i pafundi i kuptimit të leximit të fikcionit.

(Përktheu nga anglishtja: Meliza Krasniqi)

NUMRI I ARDHSHEM ME 20 TETOR

HEJZA

05 TETOR, 2023

Kryeredaktor i Hejzës: **Avni Halimi** (avni65halimi@gmail.com)

Editon Produksioni **TAKAT STUDIOS**

Drejtor: **Genc Halimi** (genc@takat.tv)

Rruga e Kaçanikut nr. 208, Shkup, 1000